

Gürcü, Ermeni, Süryani ve Yezidi Sanatları İncelemeleri Bibliyografyası

Birgül AÇIKYILDIZ*

Giriş

BU MAKALE ile Gürcü, Ermeni, Süryani ve Yezidi sanatları üzerine bugüne kadar Türkiye'de yapılmış akademik çalışmalar değerlendirilerek, bu alanda daha sonra yapılacak araştırmalara katkıda bulunmak amaçlanmaktadır. Çalışma, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde halen yaşamakta olan topluluklarla sınırlandırılmıştır. Gürcü, Ermeni, Süryani ve Yezidiler dışında bu bölgede yaşayan diğer önemli dinî ve etnik gruplar olan Nasturiler, Keldaniler,¹ Yahudiler² ve Müslüman Kürtler³ ise sanatları üzerine Türkiye'de yapılmış akademik çalışmaların sınırlılığı nedeniyle konumuzun dışında tutulmuştur.

* Yrd. Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi Sanat Tarihi Bölüm Başkanı.

1 Nasturi ve Keldaniler ile ilgili olarak Türkiye dışında yapılmış şu çalışmalara bakılabilir: C. Daphin, "Les églises nestoriennes du Haut Hakkari", *Archaeologia*, 1981, sy. 156, s. 50-56; Fiey, J. M., *Mossul chrétienne: essai sur l'histoire, l'archéologie et l'état actuel des monuments chrétiens de la ville de Mossul*, Beyrouth: Imprimerie catholique, 1959; Muhamad Amen, Narmen, "Les Eglises et monastères du 'Kurdistan irakien' à la veille et au lendemain de l'islam", Yayınlanmamış Doktora tezi, Saint-Quentin-en-Yvelines Üniversitesi, 2001. Ayrıca Mardin'deki Kırklar Kilisesi'nin papazı olan P. Gabriel Akyüz'ün yayınladığı kitapta Keldani topluluğuna ait Mor Hürmüzd Kilisesi'nden kısaca bahsedilmekte ve fotoğraflarına yer verilmektedir. Bkz. P. Gabriel Akyüz, *Mardin İli'nin Merkezinde Civar Köylerinde ve İlçelerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi*, İstanbul, 1998, s. 104-111.

2 Diğer taraftan Ankara, İstanbul ve İzmir'deki Yahudi cemaatlerinin mimarisi ile ilgili birçok yayın vardır. Bkz. N. Akıncı, "İstanbul'da Balat Semtî ve Çevresi Havraları", Yayınlanmamış Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Bizans Sanatı Kürsüsü, 1981; E. Frayman, M. Grosman, R. Schild, *Yüksekkaldırım'da Yüz Yıllık Bir Sinagog: Aşkenazlar*, İstanbul, 2000; N. Gülleryüz, *İstanbul Sinagogları*, İstanbul, 1992; F. İltar, *Ankara'nın Eski Kent Dokusunda Yahudi Mahallesi ve Sinagog*, Ankara, 1997; M.T. Zeren, *İzmir'de Sefarad Mimarisî ve Sinagogları*, İstanbul, 2010.

3 Kürt mimarisini konu alan tek çalışma ise Fahmi Gür tarafından gerçekleştirilmiştir. Bkz. F. Gür, *Ortaçağ ve Sonrasında Kürt Mimarisi*, Van: Hedef Ay Yayınları, 2009.

Gürcüler, Ermeniler, Süryaniler ve Yezidiler zengin Anadolu kültürünün birer ürünü ve parçasıdır. Anadolu'nun gerek Türk-İslam öncesi, gerekse sonrası tarihinin, kültürünün ve sanatsal etkinliklerinin algılanması söz konusu bu kültürlerin iyi tanınması ve tanıtılması ile mümkün olabilir. Hiçbir kültür birden bire yoktan var olmaz, var olan kültür de birden bire tarih sahnesinden silinmez. Kültürler kendinden öncekinden alıp, kendinden sonrakine vererek birbirlerini beslerler. Ayrıca, kendisiyle çağdaş olan ile de sürekli bir etkileşime girerek hem kendisini değiştirir, hem de diğerinin dönüşmesine katkıda bulunurlar. Bu bağlamda çalışmamızın konusunu oluşturan Anadolu'nun dört büyük kültürü de tarih boyunca hem birbirleri arasında etkileşim içinde olmuş,⁴ hem de Türklerin Anadolu'ya geldikleri XI. yüzyıldan itibaren Anadolu'daki Türk-İslam sanatının oluşması ve gelişmesi aşamasında katkılar sunmuşlardır. Özellikle Anadolu Selçuklu dönemi yapılarının piramidal kubbe gibi en karakteristik özelliklerinin oluşmasında Ermeni ve Gürcü mimarisinin etkin rol oynadığını bu alanda çalışmalar yapmış pekçok araştırmacı-yazar yer yer vurgulamaktadır.⁵ Bunun yanı sıra, farklı dinsel ve kültürel kökenlerden Anadolu sanatçı ve mimarlar Selçuklu ve erken dönem Osmanlı yapılarında çalışarak Anadolu Türk-İslam sanatının meydana gelmesinde doğrudan etkili olmuşlardır.⁶ Özellikle Osmanlı geç dönem mimarisine damgasını vurmuş olan Ermeni asıllı sanatçıları burada hatırlamak gerekir. XVIII. yüzyıl başında İstanbul'daki mimarların ve duvar ustalarının çoğunluğu Ermeni asıllıdır.⁷ XIX. yüzyıl boyunca Balyan ailesinin Osmanlı saray sanatının oluşmasında ne derece etkili olduğu da şüphesiz göz ardı edilemez.⁸ Bu nedenle söz konusu

4 Birgül Açıkıldız, *The Yezidis: The History of a Community, Culture and Religion*, London&New York: I.B. Tauris, 2010, s. 154; Fahriye Bayram, *Artvin'deki Gürcü Manastırlarının Mimarisi (Rahip Grigol Handzta Dönemi): Bir 10. Yüzyıl Elyazmasına Göre Rahip Grigol Handzta'nın Gezi Güzergahındaki Manastırların Mimarisi*, İstanbul: Ege Yayınları, 2005, s. 97-122; Mine Kadıroğlu, *The Architecture of the Georgian Church at Işhan*, Frankfurt: Peter Lang Verlag, 1991, s. 174; Elif Keser-Kayaalp, *Tur Abdin - Süryani Ortodoks Dini Mimarisi*, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2002.

5 Doğan Kuban, *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1995; Haldun Özkan, "Planlı Kiliselere Doğu Anadolu'dan bir Örnek Öşkvan (Oschki) Kilisesi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 1996, sy. 3, s. 104; Haldun Özkan, "Erzurum ve İlçelerindeki Hıristiyan Mimarisi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2004, s. 1; Oya Pancaroğlu, "The Mosque-Hospital Complex in Divriği: A History of Relations and Transitions", *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ*, 2009, sy. 3, s. 189.

6 Zeki Sönmez, *Başlangıçından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, s. 474.

7 M.M. Cerasi, "Late Ottoman Architects and Master Builders", *Muqarnas*, 1988, sy. 5, s. 90; A. Uzay Peker, "Western Influences on the Ottoman Empire and Occidentalism in the Architecture of Istanbul", *Eighteenth-Century Life*, 2002, sy. 26/3, s. 145-146.

8 Pars Tuğlaci, *Osmanlı Mimarlığı'nda Balyan Ailesi'nin Rolü*, İstanbul: Çığır Yayınları, 1993; Alyson Wharton, "Building the Tanzimat. The Peak of the Operations of the Balyan Family in the Age of Re-Organizations (*Tanzimat*) and the Case of Mosque Building", Yayınlanmamış Doktora tezi, SOAS-Londra Üniversitesi, 2010; Filiz Yenişehirlioğlu, "Continuity and Change in →

kültürlerin eksik çalışılması ve yanlış tanınması, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı sanatının da kanımca eksik veya yanlış anlaşılması sonucunu doğurmaktadır.

Gürcü, Ermeni, Süryani ve Yezidiler Türkiye'nin Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde ve bu bölgelere komşu ülkelerde mimari eser, plastik eser, duvar resmi ve minyatür gibi pek çok sanat dalında çok sayıda önemli eserler bırakmış olmakla beraber, bu eserler üzerine bugüne kadar Türkiye'de çok az sayıda bilimsel araştırmanın gerçekleştirildiği gözlenmektedir. Var olan çalışmalar da ancak son yıllarda yapılmışlardır. Bu söz konusu etno-dinsel alanlarla ilgili Türkiye'de bilimsel araştırmaların az sayıda olması ve var olanların da sadece yakın bir tarihte gerçekleştirilmiş olması acaba araştırmacılar arasında ötekine olan sessiz bir tepki midir? Araştırmacıların ilgisizliği midir? Yoksa bölgedeki arazi çalışmalarına uygun koşulların azlığı mıdır? Neden ne olursa olsun bu alanda bir gecikmenin olduğu kesindir. Türkiye'de ilk sanat tarihi çalışmalarına bakılacak olunursa, bu çalışmaların özellikle Cumhuriyet döneminden itibaren önem kazandığı görülür.⁹ Bu dönemde modernleşme süreci içinde olan yeni Türk ulusunun ulusalcı ideolojisini gerçekleştirmesi ancak eski sanat eserleri aracılığıyla varlığını kanıtlamasına gelmekteydi. Bunun için sanat tarihi çalışmalarına özellikle önem verilmiştir.¹⁰ İlk Sanat Tarihi kürsüsünün bir üniversite bünyesinde kurulması ise 1943 yılında İstanbul Üniversitesi'nde gerçekleştirilmiştir.¹¹ O tarihten bu yana Bizans ve Türk-İslam sanatları alanlarında çok sayıda araştırma ve yayın yapılmıştır.¹²

Nineteenth-Century Istanbul: Sultan Abdülaziz and the Beylerbeyi Palace", *Islamic Art in the 19th Century Tradition, Innovation and Eclecticism*, D. Behrens-Abouseif, & S. Vernoit (haz.), Leiden: Brill, 2006, s. 65-66.

9 Huriye Altuner, "Türkiye'de Sanat Tarihi ve Cumhuriyet'ten Günümüze Sanat Tarihi Eğitimi", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2007, sy. 6/2, s. 79.

10 A. Batur ve Diğerleri, "Türkiye'de Sanat Tarihi Eğitimi ve Sorunları", *Sanat Dünyamız*, 2002, s. 84.

11 Altuner, "Türkiye'de Sanat Tarihi ve Cumhuriyet'ten Günümüze Sanat Tarihi Eğitimi", s. 83.

12 Bizans ve Türk- İslam sanatı ile ilgili olarak şu çalışmalara bakılabilir: Abdülkerim Abdülkadir-roğlu, *Türk Kültürü Bibliyografyası*, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1989; E. Akyürek (haz.), *Sanatın Ortaçağı. Türk, Bizans ve Batı Sanatı Üzerine Yazılar*, İstanbul, 1997; Oktay Aslanapa, *Selçuklu Sanatı Bibliyografyası*, İstanbul: Yapı Kredi Bankası, 1971; Nurhan Atasoy, *Türk Minyatür Sanatı Bibliyografyası*, İstanbul, 1972; Mikail Bayram, *Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar*, Konya: Kömen Yayınları, 2003; Aynur Durukan ve Melika S. Ünal, *Anadolu Selçuklu Dönemi Sanatı Bibliyografyası*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1994; Aynur Durukan, *Anadolu Selçuklu Dönemi Sanatı Bibliyografyası II (1993-2005)*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2007; Semavi Eyice, *Son Devir Bizans Mimarisi*, İstanbul, 1963; Semavi, Eyice, *Son Devir Bizans Mimarisi: İstanbul'da Palaiologos'lar Devri Anıtları*, İstanbul, 1980; Yıldız Sevcan, *Bizans Tarihi, Kültürü, Sanatı ve Anadolu'daki İzleri*, Ankara: Gazi Kitabevi, 2008; Ahmet Tiryaki, *Türkiye'de Yayınlanmış Türk ve İslam Sanatı Makaleler Bibliyografyası I "yarı periyodikler 1943-1997"*, İstanbul: Gözen Yayınları, 2002; A. Topaloğlu, K. Çelik, M.Z. Ören, *Mimar Sinan ve Yapılarıyla İlgili Eserler Bibliyografyası*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988; M. İ. Tunay, *İstanbul'da Bizans Sanatı*, İstanbul, 1989; Bahaeddin Yediylidiz ve Rama-

Bu makalenin konusunu oluşturan Gürcü, Ermeni, Süryani ve Yezidi eserleri alanında Türkiye üniversitelerinde henüz bir kürsünün mevcut olmadığı dikkat çekmektedir. Bu kültürlerle ilgili çalışmalara bakılacak olursa, ilk bilimsel çalışmanın ancak 1984 yılında Mine Kadiroğlu tarafından Hacettepe Üniversitesi'ne sunulan "Oltu (Tao) Bölgesinde 9-11. Yüzyıl Kiliseleri" adlı yüksek lisans tezi ile gerçekleştirildiği görülür.¹³ Aynı yazar doktora tezini 1989 yılında, Gürcü mimarisi içinde önemli bir yapı olan İşhan Manastırı üzerine yapmış ve daha çok Batılı ilgililerin dikkatini bu yapılar üzerine çekmek amacıyla tezini 1991 yılında İngilizce olarak yayınlamıştır.¹⁴ Kadiroğlu'nun bugüne kadar bu alanda bireysel ve diğer bilim adamları ile birlikte yürüttüğü çok sayıda yüzey araştırması vardır. Yazar, bu araştırmaların sonucunu genellikle Kazı ve Araştırma Sonuçları toplamalarında tebliğ olarak sunmuş ve yayınlamıştır.¹⁵

Fügen İlter'in "XIX. Yüzyılda Osmanlı Dönemi Mimarlığında, Kayseri Yöresi Hıristiyan Yapıları: Germir ve Endüllük Kiliseleri" adlı, Rum kiliselerinin yanısıra Ermeni kiliselerinden de bahsettiği makalesi Türkiye'de Ermeni kiliselerine değinen ilk çalışmadır.¹⁶ Gönül Öney'in *The Church of Akdamar (Aght'amar)* adlı kitabı ise Türkiye'de Ermeni sanatı üzerine bilinen ilk monografik çalışmadır.¹⁷ Bu araştırmacıları o dönemde Yüzüncü Yıl Üniversitesi'nde araştırma görevlisi olan Haldun Özkan izler ve 1996 yılında Tao Klarceti Bölgesi'ndeki Gürcülere ait Öşkvank Manastırı hakkında tanıtıcı bir makale yazar.¹⁸ Bu çalışmalar yazımızın devamında ayrıntılı olarak tanıtılacaktır. Yalçın Karaca'nın yine aynı yıl Yüzüncü Yıl Üniversitesi'nde savunduğu "Van ve Çevresindeki Manastır Kiliseleri" adlı yüksek lisans tezi ise Van ve çevresindeki Ermeni ve Gürcü

zan Acun, "Osmanlı Araştırmaları Bibliyografyası", *Osmanlı*, G. Eren, K. Çiçek, C. Oğuz (haz.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 275-702.

13 Mine Kadiroğlu, "Oltu (Tao) Bölgesinde 9-11. Yüzyıl Kiliseleri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1984.

14 Mine Kadiroğlu, *The Architecture of the Georgian Church at İşhan*, Frankfurt: Peter Lang Verlag, 1991.

15 Mine Kadiroğlu, "Ortaçağ Gürcü Mimarisi 1996 Yılı Yüzey Araştırması", *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 1998, s. 97-126; M. Kadiroğlu, "The Georgian Heritage in the Çoruh Valley", *Heritage/Multicultural Attractions and Tourism, Conference Proceedings*, Boğaziçi University Printhouse, İstanbul, 1998, s. 239-249; M. Kadiroğlu, "Kuzeydoğu Anadolu Ortaçağ Gürcü Araştırmalarının İlk Beş Yılı", *IV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Kültür Değerlerini Araştırma ve Uygulama Merkezi, Van, 2000, s. 167-172; M. Kadiroğlu, "1995-2000 Yüzey Araştırmalarında Belgelendirilen Ortaçağ Gürcü Kiliselerinin Plan Tipleri", *V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu*, Ankara, 2001, s. 281-294; M. Kadiroğlu, & Z. Karaca & T. Yazar & F. Bayram & B. İşler, "Çoruh Vadisi Ortaçağ Gürcü Mimarisi 2001 Yılı Yüzey Araştırması", *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, Ankara, 2004, s. 93-106.

16 Fügen İlter, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Dönemi Mimarlığında, Kayseri Yöresi Hıristiyan Yapıları: Germir ve Endüllük Kiliseleri", *Bellekten*, 1988, sy. 205, s. 1663-1683.

17 Gönül Öney, *The Church of Akdamar (Aght'amar)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

18 Haldun Özkan, "Planlı Kiliselere Doğu Anadolu'dan bir Örnek Öşkvank (Oschki) Kilisesi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 1996, sy. 3, s. 97-119.

kiliseleri hakkındadır.¹⁹ 2000'li yıllara gelindiğinde ise hem Gürcü ve Ermeni sanatına ilginin biraz daha yoğunlaştığı, hem de Süryani ve Yezidi mimarileri ile ilgili ilk çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Güner Sağır'ın Hacettepe Üniversitesi'nde hazırladığı yüksek lisans²⁰ ve doktora²¹ tezleri ile Yalçın Karaca'nın Yüzüncü Yıl Üniversitesi'ne sunduğu doktora tezi²² bu dönemde Ermeni sanatı üzerine yapılmış önemli çalışmalardır. Gürcü mimarisine ise Fahriye Bayram'ın önce Ankara Üniversitesi'nde hazırladığı, ardından da 2005 yılında kitaplaştırdığı *Artvin'deki Gürcü Manastırlarının Mimarisi (Rahip Grigol Handzta Dönemi): Bir 10. Yüzyıl Elyazmasına Göre Rahip Grigol Handzta'nın Gezi Güzergahındaki Manastırların Mimarisi*²³ adlı çalışması büyük katkı sunmaktadır. Abdüsselam Uluçam'ın 2000 ve 2002 yıllarında yayınlanan *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı -I- Van*²⁴ ve *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı -II- Bitlis*²⁵ adlı birbirinin devamı olan iki kitabı, Van ve Bitlis illeri ile ilçelerindeki mimari eserleri bir bütün olarak değerlendirirken bu iki ilde bulunan manastır ve kiliselere de yer vermektedir.

Süryani mimarisi ile ilgili olarak ilk detaylı çalışma Elif Keser-Kayaalp tarafından yayınlanan *Tur Abdin - Süryani Ortodoks Dini Mimarisi*'dir.²⁶ Aynı araştırmacı doktora ve doktora sonrası çalışmalarını da Süryani mimarisi üzerine yapmıştır. Yezidi mimarisine gelince yüksek lisans, doktora ve post-doktora çalışmalarım bu alan üzerinedir.²⁷ Ayrıca Rojat Aksoy Yezidi kırsal mimarisi ile ilgili olarak hazırladığı yüksek lisans tezi ile bu alana katkıda bulunmaktadır.²⁸

19 Yalçın Karaca, "Van ve Çevresindeki Manastır Kiliseleri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 1996.

20 Güner Sağır, "Kayseri İl Merkezindeki Surp Krikor Lusavoriç ve Surp Asvazdzin Ermeni Kiliseleri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2000.

21 Güner Sağır, "Kars ve Çevresi Kral Abas (928-953) Dönemi Kiliseleri: 'Surp Arak'elots Kilisesi' ve 'Kümbet Kilise'", Yayınlanmamış Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2008.

22 Yalçın Karaca, "Doğu Anadolu bölgesi Hıristiyan dini mimarisinde Jamatun yapıları", Yayınlanmamış Doktora tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 2004.

23 Fahriye Bayram, *Artvin'deki Gürcü Manastırlarının Mimarisi (Rahip Grigol Handzta Dönemi): Bir 10. Yüzyıl Elyazmasına Göre Rahip Grigol Handzta'nın Gezi Güzergahındaki Manastırların Mimarisi*, İstanbul: Ege Yayınları, 2005.

24 Abdüsselam Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı -I- Van*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.

25 Abdüsselam Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı -II- Bitlis*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.

26 Elif Keser-Kayaalp, *Tur Abdin - Süryani Ortodoks Dini Mimarisi*, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2002.

27 Birgül Açıkyıldız, "Les Yézidis et le sanctuaire du Seykh 'Adi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Paris I Panthéon-Sorbonne Üniversitesi, 2002; B. Açıkyıldız, "Patrimoine des Yézidis: Architecture et "sculptures funéraires" en Irak, en Turquie et en Arménie", Yayınlanmamış Doktora tezi, Paris I Panthéon-Sorbonne Üniversitesi, 2006; B. Açıkyıldız, *The Yezidis: The History of a Community, Culture and Religion*, London&New York: I.B. Tauris, 2010.

28 Rojat Aksoy, "Güneydoğu Anadolu Bölgesi Diyarbakır, Mardin, Urfa, Batman Geleneksel Köy Evleri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2009.

Bu bağlamda ele aldığımız kültürlerle ilgili araştırmaların Türkiye’de geç başladığı söylenebilir. Bu tabu 80’li yılların başında Gürcü, 80’li yılların sonunda Ermeni, 2000’lerden itibaren ise Süryani ve Yezidi mimarisi ile ilgili çalışmaların gerçekleşmesiyle kırılmaya başlamıştır. Bu gecikmeye bağlı olarak Türkiye’de bu konularla ilgili literatür sınırlıdır. Literatürün büyük çoğunluğu yüksek lisans ve doktora tezleri ve bu tezlerden çıkarılan makale ve kitaplar ile kazı ve araştırma raporu değerlendirilmesi şeklindedir. Doğrudan konu ile ilgili olarak yedi doktora ve on yüksek lisans tezi tespit edilmiştir.²⁹ Bunlardan dördü Avrupa’da yapılmış tezlerdir.³⁰ Buna karşın söz konusu sanatlarla ilgili olarak çok sayıda önemli bilimsel çalışma hem Avrupa’da hem de Ermenistan’da ve Gürcistan’da XX. yüzyılın başından bu yana özellikle de Sovyet dönemi boyunca birbiri ardına gerçekleştirilmiştir.³¹ Bu çalışmada sadece Türkiye’de yapılmış ya da Türk araştırmacılar tarafından Türkiye dışın-da Avrupa’daki üniversitelerde yüksek lisans ve doktora tezi olarak hazırlanmış

29 R. Aksoy, “Güneydoğu Anadolu Bölgesi Diyarbakır, Mardin, Urfa, Batman Geleneksel Köy Evleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2009; F. Bayram, “Bir 10. Yüzyıl Elyazmasına Göre Rahip Grigol Handzta’nın Gezi Güzergahındaki Manastırların Mimarisi”, Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2003; L. Baytar, “Galata Surp Kikor Lusavoriç Kilisesi ve Ortaçağ Ermeni Mimarlığı ile İlişkisi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2004; E. Güzel, “Van-Akdamar Kilisesi Mimari Süslemesine İkonografik Bir Yaklaşım”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2003; İ. Hançer, “Galata ve Pera’daki Ermeni Kiliseleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 1996; M. Kadiroğlu, “Oltu (Tao) Bölgesinde 9-11. Yüzyıl Kiliseleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 1984; M. Kadiroğlu, “Doğu Anadolu’da IX-XI. Yüzyıl Manastır Toplulukları İşhan Manastırı”, Yayınlanmış Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 1989; Y. Karaca, “Van ve Çevresindeki Manastır Kiliseleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 1996; Y. Karaca, “Doğu Anadolu Bölgesi Hıristiyan Dini Mimarisinde Jamatun Yapıları”, Yayınlanmamış Doktora tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 2004; E. Keser-Kayalap, “The Ecclesiastical Architecture of Syrian Orthodox in Tur Abdin”, Yayınlanmış Yüksek Lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 1999; H. Özkan, “Erzurum ve İlçelerindeki Hıristiyan Mimarisi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2004; G. Sağır, “Kayseri İl Merkezindeki Surp Krikor Lusavoriç ve Surp Asvazdzadin Ermeni Kiliseler”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2000; G. Sağır, “Kars ve Çevresi Kral Abas (928-953) Dönemi Kiliseleri: ‘Surp Arak’elots Kilisesi’ ve ‘Kümbet Kilise’”, Yayınlanmamış Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2008.

30 H. Kartal, “Türk Gürcistanı’nın Mimarisi”, Yayınlanmamış Doktora tezi, Strasbourg Üniversitesi, 1992; B. Açıkyıldız, “Les Yézidis et le sanctuaire du Seykh ‘Adi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Paris I Panthéon-Sorbonne Üniversitesi, 2002; B. Açıkyıldız, “Patrimoine des Yézidis: Architecture et ‘sculptures funéraires’ en Irak, en Turquie et en Arménie”, Yayınlanmış Doktora tezi, Paris I Panthéon-Sorbonne Üniversitesi, 2006; E. Keser-Kayalap, “The Ecclesiastical Architecture of Northern Mesopotamia, 300-800 AD”, Yayınlanmamış Doktora tezi, Oxford Üniversitesi, 2009.

31 Bu yayınlar için bu çalışmanın sonunda verilen bibliyografyaya bakılabilir. Ayrıca Gürcü sanatı ile ilgili olarak Mine Kadiroğlu’nun genel literatür değerlendirmesine bkz. Mine Kadiroğlu, “Çoruh Havzası Ortaçağ Gürcü Mimarisi Araştırmaları”, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 2000, sy. 1, s. 81-86.

ya da bilimsel yöntemlerle yazılmış yayınların tanıtılması amaçlanmaktadır. Gözümüzden kaçmış çalışmalar olabilir; ayrıca ulaşılamayan yayınlara da sadece bibliyografya bölümünde verilmekle yetinilmiştir.³² Diğer taraftan çalışmanın sonunda geniş bir uluslararası yayın bibliyografyası okuyucuların bilgisine sunulmuştur. Makalenin içeriği yalnızca Türkiye’de ya da Türkiyeli araştırmacılar tarafından gerçekleştirilmiş akademik çalışmalarla sınırlandırıldığından bibliyografyada sunulan yabancı yayınların değerlendirilmesi yapılmamış diğer taraftan yalnızca yayın listesi olarak ekte sunulmuştur.

Gürcü, Ermeni, Süryani ve Yezidi sanatlarını konu alan yayınlar, Mayda Saris’in *Başlangıcından Günümüze Ermeni Resim Sanatı*³³ adlı kitabı dışında tümüyle mimari ve mimariye bağlı süsleme üzerinedir. Söz konusu çalışmalarda Türkiye’de geleneksel olarak sanat tarihi alanında kullanılan yaklaşım gözlenmektedir. Yani bunlar sanat yapıtlarını belgelemeyi amaçlayan dolayısıyla da yapı kataloglarının oluşturulmasına yönelik yöntemlerin kullanıldığı çalışmalardır. Söz konusu çalışmaların çoğunluğunda yazarlar eserlerin plan, mimari biçim ve süsleme özelliklerini inceler; çizim ve fotoğraf gibi görsel malzemelerin yardımı ile tasvir ederler. Tasvir sonunda ortaya çıkan karakteristik özelliklerden yola çıkarak da hem kendi içlerinde hem de aynı veya daha erken ve daha geç tarihli diğer yapılarla karşılaştırma yoluyla bir değerlendirmeye giderler. Bu yolla yapıların benzer ve farklı özellikleri ortaya konularak, yapının özgün özellikleri vurgulanır.

Çalışmanın bu aşamasında yukarıda genel olarak söz edilen yayın ve tezler, ait oldukları kültürler adı altında kronolojik olarak tek tek ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

I. Gürcü Sanatı

Kadiroğlu, Mine, “Oltu (Tao) Bölgesinde 9-11. Yüzyıl Kiliseleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 1984.

Mine Kadiroğlu çalışmasına, varlığını IX. yüzyılın başından XI. yüzyılın başına kadar Tao Klarceti olarak adlandırılan ve günümüzde Artvin, Erzurum, Ardahan ve Kars illerini kapsayan geniş bir coğrafi alan içinde sürdürmüş olan İberya Krallığı’nın Gürcü tarihi içindeki yerini irdeleyerek başlar. İberya Kral-

32 L. Baytar, “Galata Surp Kikor Lusavoriç Kilisesi ve Ortaçağ Ermeni Mimarlığı ile İlişkisi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2004; Yakup Bilge, *Geçmişten günümüze Deyrulzafaran Manastırı*, İstanbul: Gerçeğe Doğru Kitapları, 2006; E. Güzel, “Van-Akdamar Kilisesi Mimari Süslemesine İkonografik Bir Yaklaşım”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2003; İ. Hançer, “Galata ve Pera’daki Ermeni Kiliseleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 1996; Y. Karaca, “Van ve Çevresindeki Manastır Kiliseleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 1996; Pars Tuğlacı, *İstanbul Ermeni Kiliseleri*, İstanbul, 1991.

33 Mayda Saris, *Başlangıcından Günümüze Ermeni Resim Sanatı*, İstanbul: Agos Yayınları, 2004.

lğı'nın başkenti Ardanoç'tur. Ardanoç ve çevresi söz konusu dönem boyunca önemli bir sanat merkezi haline gelmiştir. Bundan dolayı, IX. ve XI. yüzyıl arasında bu bölgede dinî mimaride önemli gelişmeler dikkati çekmektedir. Kadiroğlu'nun çalışması kapsamındaki kiliselerin çoğu da IX. ve XI. yüzyıllara aittir. Yazar her ne kadar tezinin tarihsel sınırlarını IX-XI. yüzyıllar arası olarak belirlemişse de, VII. yüzyıldan başlayarak XIII. yüzyılın sonuna kadar olan süreç içindeki Gürcü mimarlık faaliyetlerinden de söz eder. Çalışmada Gürcü mimarisinde 'Geçiş Dönemi' olarak adlandırılan VII-IX. yüzyıllar arasında ve Gürcü mimarisinin en parlak dönemini yaşadığı XI-XIII. yüzyıllar arasında inşa edilmiş olan kiliseleri kısaca tanıtır. Bu yolla Kadiroğlu çalışmasının ana konusu olan Oltu ve çevresindeki IX-XI. yüzyıllar arasında inşa edilmiş olan kiliselerin önceki mimarilerden nasıl etkilendiklerini ve kendilerinden sonrakileri üslup ve teknik olarak nasıl etkilediklerini vurgulamaya çalışır. Araştırmacı çalışmasının katalog bölümünde Oltu'da IX-XI. yüzyıllarda inşa edilmiş ve günümüze dek sağlam olarak kalmış, herbiri farklı bir yapı tipinin özel örneği olan beş kiliseyi ele almaktadır. Yazar bu yapıları, hem Gürcü mimarisinin özgün örnekleri olmaları hem de dünya mimarlık tarihi için önem taşımaları nedeniyle çalışmasının kapsamına aldığını belirtir. Bu kiliseler hakkında yapılmış yabancı yayınları tanıttıktan sonra yapıların planlarını, iç ve dış görünümelerini betimler ve bugünkü durumlarını aktarır. Yazara göre incelenen kiliselerin hepsi karma plan tipindedir. Yani birden fazla plan tipi içiçe geçmektedir ve hepsi kubbelidir. Kadiroğlu daha çok bu kiliselerin mimarisi üzerine yoğunlaştığından, yapıların mimari detayları ve özellikleri üzerinde ayrıntılı incelemeler yapmış diğer taraftan yapıların bezemelerini göz ardı etmiştir. Bu nedenle yapılarda karşımıza çıkan mimari plastik eserler ve freskolardan sadece genel olarak bahseder. Kadiroğlu söz konusu yapıları plan tipleri açısından aynı dönemde ve daha erken tarihlerde inşa edilmiş olan diğer Gürcü, Bizans ve Ermeni kiliseleri ile de karşılaştırarak bu eserlerin diğer kilise yapıları ile benzerlik ve farklılıklarını değerlendirir.

Kadiroğlu, Mine, *The Architecture of the Georgian Church at İşhan*, Frankfurt: Peter Lang Verlag, 1991.

Kadiroğlu 1989 yılında Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırladığı "Doğu Anadolu'da IX-XI. Yüzyıl Manastır Toplulukları İşhan Manastırı" adlı doktora tezini 1991 yılında Almanya'da İngilizce olarak *The Architecture of the Georgian Church at İşhan* adıyla yayınladı. Kitabın giriş bölümünde Gürcülerin tarihi hakkında genel bilgiler verir ve özellikle Tao Klarceti Bölgesi'nde dinî mimarinin gelişmesinin nedenlerini açıklar. Gürcüler M.S. 330 yılında Hıristiyanlığı devlet dinî olarak kabul ettikten sonra Antakya patrikliğine bağlı olarak kalır, fakat VII. yüzyılda bağımsızlıklarını ilan ederler. İşte bu tarihten itibaren halkın kültürel yaşamını derinden etkileyecek olan

manastırlar Tao Klarceti Bölgesi'nde birbiri ardına yükselmeğe başlar. Kadiroğlu özellikle IX-XI yüzyıllar arasındaki dönemde Tao Klarceti Bölgesi'nde manastır inşasındaki artışa dikkat çeker. Fakat 11. yüzyıldan itibaren Gürcü kültür, din ve idari merkezinin kuzeye taşınmasıyla manastır inşasının durduğunu belirtir. Ardından bu bölgedeki hem mimari özellikleri hem de süslemeleriyle ünlü olan İşhan Manastırını analiz eder. Manastırdan günümüze kalan kilise ve şapeli ayrı başlıklar altında inceler. Kadiroğlu İşhan Manastırının Gürcü mimarisindeki yerini incelerken, bu yapının hem Tao Klarceti Bölgesi'ndeki hem de Gürcistan'daki pekçok yapıya plan tipi, duvar tekniği, cephe düzenlemesi, yapıda kullanılan mimari plastik eserler, taş kabartmalardaki motifler, bunların uygulandıkları yerler, freskolardaki konu seçimi ve üslup açısından ön örnek olduğunu belirtir. Yazar, bu nedenle yapının Gürcü mimarisinde çok özel bir yere sahip olduğunu ileri sürer. Aslında yazar Tao Klarceti Bölgesi'nin en önemli özelliklerini yansıttığından İşhan Manastırını tanıtırken bölge mimarisinin genel özelliklerini de vermektedir. Manastır, Kadiroğlu tarafından Bizans, Suriye, Ermeni ve diğer Gürcü eserleriyle de karşılaştırılarak Orta Doğu Hıristiyan mimarlık tarihindeki yerine de vurgu yapılır.

Özkan, Haldun, "Karma Planlı Kiliselere Doğu Anadolu'dan Bir Örnek Öşkvank (Oschki) Kilisesi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 1996, sy. 3, s. 97-119.

Özkan bu makalesinde Tao Klarceti vadisinde inşa edilmiş pekçok yapıdan biri olan Öşkvank Kilisesi'ni tanıtmaktadır. Yazar yazısına 958-66 yılları arasında yapılmış olan kilisenin aslında kütüphane ve yemekhanesi de olan bir manastırdan günümüze kalan tek eser olduğunu belirterek başlar. Özkan, Öşkvank Kilisesi'nin kapalı Yunan haç planı ile bazilikal planın birleşmesi sonucu meydana gelen karma bir plana sahip olduğunu belirttikten sonra yapıyı ayrıntılı olarak analiz ve tasvir eder. Ardından yapının en önemli özelliklerinden biri olan bezemelerinin analizini yapar. Süslemelerin alçak ve yüksek kabartma tekniğinde yapıldıklarını belirtir. Kilisenin özellikle de cephelelerini hareketlendiren ve vurgulayan figürlü kompozisyonların konusunu aziz ve melek figürleri, mabed takdim sahneleri, çeşitli kuş figürleri, hayvan mücadele sahneleri ve av sahnelerinin oluşturduğunu aktarır. Çalışmanın değerlendirme bölümünde ise karma tipin ilk defa Tao Bölgesi'nde ortaya çıktığını ve kısa bir süre sonra yeni bir kilise planı olarak diğer kiliselerde beğeniyle uygulandığını belirtir. Söz konusu karma tipin bu bölgede hem Gürcü hem de Ermeni kiliselerinde ortak bir şema olarak kullanıldığına da vurgu yapar. Haldun, söz konusu yapıyı plan, mimari özellik ve süsleme repertuarı ve teknikleri bağlamında bölgedeki benzer özelliklere sahip diğer kiliselerle karşılaştırır. Yazar, Öşkvank Kilisesi'ne en yakın paralel örnekler olarak Haho (976-1001) ve İşhan (1032) kiliselerini gösterir. Ayrıca, kubbenin dıştan konik örtü-

sü ile Anadolu Selçuklu dönemi türbelerinin örtü sistemi arasındaki benzerliğe de dikkati çeker.

Kadiroğlu, Mine, “1995–2000 Yüzey Araştırmalarında Belgelendirilen Ortaçağ Gürcü Kiliselerinin Plan Tipleri”, *V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu*, Ankara, 2001, s. 281–294.

Kadiroğlu bu tebliğde 1995-2000 yılları arasında altmışdokuz yerleşim yerinde gerçekleştirdiği yüzey araştırmalarının sonuçlarından yararlanmaktadır. Yüzey araştırmaları kapsamında belgelendirdiği Gürcü kiliselerini plan tiplerine göre sınıflandırır ve yapı tiplerinden yola çıkarak kiliseleri tartışır. Çalışma kapsamına Çoruh Nehri, Oltu ve Tortum Çayı vadilerinde tespit ettiği VIII. yüzyılın başından XI. yüzyılın başına kadar olan döneme tarihlendirilen otuz beş kiliseyi dahil etmektedir. Kadiroğlu, söz konusu yapıları bazilikal, haç ve merkezî planlı olmak üzere üç grupta sınıflandırarak, yapılarda plan tiplerinin neye göre tercih edilmiş olabileceği konusunda hipotezlere gider. Yazar, kiliselerde uygulanacak plan tipinin kilisenin işlevine göre seçiliyor olabileceğini ileri sürer. Bunun yanı sıra, eserlerin inşa edildiği dönemlerin beğenileri, yapılarda çalışan ustaların teknik bilgi birikimleri, kullanılan malzemenin elverişliliği ve yapıyı yaptıran baninin de planların tercihinde belirleyici olabileceğini dile getirir. Öte yandan kiliseleri plan tiplerine göre sınıflandırıp tartıştıktan sonra söz konusu otuz beş kilisenin plan tipi seçiminde işlev, yapım dönemi ya da yaptıranın etkin olduklarını kesin bir ifadeyle söylemenin mümkün olamayacağı sonucuna varır.

Kadiroğlu, M. & Karaca, Z. & Yazar, T. & Bayram, F. & İşler, B., “Çoruh Vadisi Ortaçağ Gürcü Mimarisi 2001 Yılı Yüzey Araştırması”, *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, Ankara, 2004, s. 93-106.

Burada Mine Kadiroğlu, Zafer Karaca, Turgay Yazar, Fahriye Bayram ve Bülent İşler gibi Ortaçağ Gürcü, Rum, Türk ve Bizans sanatı uzmanları tarafından oluşturulmuş bir ekip tarafından 1995–2002 yılları arasında Artvin İli, Ardanuç, Şavşat, Yusuf ilçeleri ile Erzurum İli, Tortum İlçesi arasında kalan bölgede yapılan yüzey araştırmalarında elde edilen veriler ışığında ortaya konulmuş bir çalışma sözkonusudur. Bu çalışma kapsamı içine alınan manastır, kilise ve şapeller yazarlar tarafından tasvir edilerek, rölöve çizimleri yapılarak ve fotoğrafları çekilerek belgelendirilir. Belgelendirme çalışmaları önce Ardanuç Suyu Vadisi, Şavşat Deresi Vadisi ve Yusufeli Vadisi olarak belirlenen üç bölge halinde gruplandırılıp, ardından bu vadilerde bulunan kilise ve şapeller tek tek numaralandırılarak ya da özgün adları biliniyorsa buna sadık kalınarak konumları, plan özellikleri, boyutları, süsleme özellikleri, malzeme-teknik özellikleri kısaca verilir. Araştırmacılar bu yapılardan ikisinin bölgede yapılmakta olan baraj çalışmalarının altında kalacağından gerekli kurtarma

çalışmaları için Kültür Bakanlığı'na başvuru yaptıklarını belirtmektedirler. Bunun yanısıra gerek doğal yollarla, gerekse insan eliyle yapılan tahribatlar bulunduğunu, bu yapıların en kısa zamanda onarılarak daha fazla tahribatın önlenebileceğini vurgular bu yapılar artık bir cemaati bulunmadığından ve onarım sonrasında özgün işlevleriyle tekrar kullanılabilmesi mümkün olmadığından restorasyonu gerçekleşen yapıların birer anıt müze olarak düzenlenip ziyarete açılması yolunda da öneriler sunarlar.

Özkan, Haldun, "Erzurum ve İlçelerindeki Hıristiyan Mimarisi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2004.

Özkan'ın Atatürk Üniversitesi'ne sunduğu yüksek lisans tezi Tao Bölgesi'nin bir bölümünü oluşturan Erzurum ve çevresindeki Ermeni ve Gürcü kiliseleri üzerinedir. Araştırmacıya göre Erzurum ve çevresindeki kiliseler geleneksel Hıristiyan mimarisinin genel çizgilerini yansıtmakla birlikte bölgeye has birtakım özellikler de sergilerler. Bu bölgeye has olan kesme taşın özgün bir şekilde kullanımı ve yapılarda karşımıza çıkan çok sayıdaki figürlü süslemeleri bu özellikler arasında belirtilir. Çalışmanın en önemli bölümünü katalog kısmı ve daha sonra da katalogda ele alınan yapıların değerlendirmesi oluşturmaktadır. Özkan toplam yirmi kiliseyi değerlendirirken bunları dört farklı plan tipi çerçevesinde ele alır. Bunlar bazilikal, haç, merkezi ve karma planlı kiliselerdir. Bunların yanısıra doğal kayalar içine oyulmuş olan kaya kiliselerini de ayrıca analiz eder ve bölgedeki Hıristiyan mimarisinin ilk örneklerinin kaya kiliselerle başladığını belirtir. Plan düzenlemeleri, dış cephe ve iç mekân özellikleri gibi mimari formları, bezemeleri ve malzeme-teknikleri açısından kiliselerin değerlendirmesini yapar. Yazara göre dış cephelerdeki giriş düzenlemeleri, pencere ve kemer formları ile iç mimarideki üst örtü ve pastaphorion hücrelerinin düzenlemeleri diğer Hıristiyan kiliselerinden farklılık göstermektedir. Yazar, cephelerde yapılmış alçak ve yüksek kabartma tarzındaki figürlerin öneminden bahsederken bunların çok ince ve detaylı bir işçilik ürünü olduklarını vurgular. Özkan, bu bölgedeki kiliselerin özgün plan şemaları, mimari kuruluşları, malzemeleri ve süslemeleriyle aynı dönemdeki diğer sanatsal çevreleri etkilediklerini ve hatta kendilerinden sonra bu bölgeye hakim olan Türk sanatına da kendilerinden birtakım öğeler kattıklarını belirtir. Bu Hıristiyan mimarisıyla Türk-İslam mimarisi arasındaki etkileşim boyutu Özkan'ın özellikle üzerinde vurguyla durduğu bir durumdur. Yazar, kilise mimarisini kendi gelişim çizgisinde tüm yönleriyle incelerken etkileşimin derecesi üzerinde de ayrıca durmaya çalışır.

Bayram, Fahriye, *Artvin'deki Gürcü Manastırlarının Mimarisi (Rahip Grigol Handzta Dönemi): Bir 10. Yüzyıl Elyazmasına Göre Rahip Grigol Handzta'nın Gezi Güzergahındaki Manastırların Mimarisi*, İstanbul: Ege Yayınları, 2005.

Bayram “Bir 10. Yüzyıl Elyazmasına Göre Rahip Grigol Handzta’nın Gezi Güzergahındaki Manastırların Mimarisi” adıyla hazırladığı doktora tezini aynı adla kitaplaştırarak Türkiye’deki Gürcü mimarisi alanındaki önemli bir boşluğu doldurmuştur. Bayram çalışmasında Tao Klarceti Bölgesi’nde yer alan ve X. yüzyıldan itibaren inşa edilmiş olan on iki manastırı ele alır. Yazara göre bu dönemde Gürcü krallıklarının felsefe ve teoloji merkezi haline dönüşmüş olan bu bölgede Rahip Grigol Handzta’nın (759-861) çabaları ile çok sayıda manastır inşa edilmiştir. Rahip Grigol Handzta ve onun öğrencileri tarafından kurulmuş olan bu manastırlar söz konusu rahip, dönemin kralı ve soyluları tarafından X. yüzyılda ziyaret edilmiş ve bu seyahat 951 yılında bir elyazmasında kaleme alınmıştır. Bayram çalışmasında bölgenin sınırlandırılması ve incelenecek yapıların listesinin oluşturulması bağlamında bu elyazmanın sunduğu bilgiler ışığında yol izler. Çalışmaya konu olan on iki manastırı kronolojik sırayla birer monografi olarak tanıtır. Manastırların arazi konumları, bünyelerindeki yapı türleri verildikten sonra kompleks bünyesindeki kiliseler, keşiş hücreleri, mezar şapelleri, elyazması odaları, yemekhaneler ve çan kuleleri geleneksel yollarla betimlenir ve metin konum planları, cephe çizimleri ve fotoğraf gibi görsel malzeme ile desteklenir. Bayram karşılaştırma ve değerlendirme bölümünde özellikle kilise mimarisine önem vermektedir. Sözü geçen manastırlarda bulunan kiliseleri plan tiplerine göre sınıflandırdıktan sonra bu yapıları kendi aralarında ve özellikle de Gürcistan, Ermenistan ve Suriye gibi ülkelerdeki daha erken ve daha geç tarihli kilise örnekleri ile karşılaştırır. Yazar, bu yolla söz konusu kiliselerin etkileşim içinde oldukları kültürlerle ilişkilerini saptamaya çalışır; bu eserlerin bölge mimarisindeki yer ve önemini tartışır. Benzer karşılaştırmalı çalışma, yapılarda kullanılan malzeme-teknik ve süsleme repertuarı için de kullanılır. Manastırların hiçbir yapı kitabesi barındırmamaktadır. Buna karşın, Bayram yaptığı araştırmalar ve analizler sonucunda bu yapıları tarihlendirmek için öneriler ileri sunar; harap durumda olan yapılar için de bir restitüsyon önerisi sunar. Yazar, yapıların tarihlendirilmesinde de 951 yılında yazılmış olan *Rahip Grigol Handzta’nın Hayatı* adlı elyazması başta olmak üzere birçok elyazmadan büyük ölçüde yararlanır.

II. Ermeni Sanatı

Öney, Gönül, *The Church of Akdamar (Aght’amar)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

Gönül Öney’in *Akdamar Kilisesi* adlı kitabı küçük boyutlu monografik bir çalışmadır. Öney, ilk önce Akdamar Kilisesi’nin inşa edildiği dönemin sosyopolitik durumunu inceler, hangi nedenlerle ve hangi koşullarda bu yapının inşa edilmiş olabileceğini tartışır. Ardından yapıyı genel mimarlık ve mekânsal özellikleri açısından analiz eder. Yazarın tasvirine göre kilise, merkezî kubbeli, dört yapraklı yonca biçimli haç plana sahiptir ve kare mekân yüksek kasnaklı

bir kubbe ile örtülüdür. Kubbenin oturduğu kasnak dışardan onaltıgendir. Kubbe dışardan piramidal bir kubbeye örtülüdür. Bu nedenle Öney Akdamar Kilisesi ile Selçuklu dönemi kümbetleri arasındaki benzerliğe dikkat çeker. Ayrıca bu yapıda kullanılan plan tipinin Ermeni sanatının daha erken tarihli yapılarında da uygulandığını belirtir. Öney'e göre söz konusu kilise, mimarisinden ziyade figürlü kabartmaları ile çok daha etkileyicidir. Yazar, yapının özellikle dış cephelerinde bulunan ünlü taş kabartmaları ve fresko tekniğinde yapılmış duvar resimlerini ayrıntılı olarak inceler ve bu süslemelerin Ermeni kiliselerinde bir başka örneği olmadığından Ermeni sanatındaki orijinalliği üzerine vurgu yapar. Bu kabartmaları üslupsal özellikleri açısından Sasani ve Abbasi dönemi figürleriyle karşılaştırarak bu uygarlıklarla olan benzerliklerini ortaya koyar. Ayrıca iç mekânda Hıristiyan ikonografisinden sahnelerin yanı sıra Fatimî etkisinde taht sahnesi, saray eğlenceleri, güreşçi, rakkase, keçi ve horoz döğüşü, karışık yaratıklar ve hayat ağacı gibi motiflerle karşılaştığını belirtir. Ardından bu figürlerin benzerlerinin Anadolu'da 13. yüzyıla ait Selçuklu saray çinilerinde de bulunduğunu vurgular. Öney çalışmasının sonuç bölümünde Akdamar Kilisesi'nin cephelerini süsleyen zengin figür programının Doğu Erken Hıristiyan sanatı üslubundaki dinî konular ile Abbasi sanatta karşımıza çıkan Ortaçağ saray hayatı ile ilgili konuların karışımından oluşan iki farklı kültürün başarıyla kaynaştırıldığı bir üslupta olduğunu belirtir.

Sağır, Güner, "Kayseri İl Merkezindeki Surp Krikor Lusavoriç ve Surp Asvadzin Ermeni Kiliseleri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2000.

Güner Sağır Anadolu'da yaşayan gayrimüslimlere ait XIX. yüzyıl dinî yapıları hakkında yeterli Türkçe yayının bulunmadığını ve bu yapıların envanterinin çıkarılmadığını hatırlatarak, buna bağlı olarak da bu eserler üzerinde sağlıklı bir değerlendirmenin güç olduğunu belirterek çalışmasına giriş yapar. Yazar, Kayseri ve civarında günümüze kadar sağlam olarak kalmış olan Ermeni kiliselerinin genellikle ev, depo ve spor salonu olarak kullanıldığını, bazılarının ise boş olduğunu belirtir. Bunlar arasında çok nadir de olsa kilise olarak kullanılanlar da vardır. Sağır çalışmasında Ermeni Kilisesi'nin kurumsal tarihi ile Ermeni Ortodoks ve Katolik kiliseleri üzerinde durur. Bu iki mezhebin ortak ve farklı özelliklerini açıkladıktan sonra Ermeni Kilisesi litürjisinden kısaca bahseder. Yazar tezinde bu dönemde kilise inşasında görülen artışın nedenlerinden yola çıkarak Ermeni cemaatinin geç Osmanlı dönemi siyasi ve toplumsal olayları içindeki konumunu da tartışır. Osmanlı Devleti'nin Ermenilere tanıdığı ayrıcalıklar ve Ermenilerin imparatorluk içindeki yaşayışları da çalışmanın bir bölümünü oluşturmaktadır. Sağır tezin katalog bölümünde başta Surp Krikor Lusavoriç ve Surp Asvadzin kiliseleri olmak üzere Kayseri'de bulunan XIX. yüzyıla ait on iki Ermeni kilisesini mimari özelliklerine göre ayrıntılarıyla tanıtır ve bu yapıları plan, malzeme-teknik ve süs-

leme özelliklerine göre sınıflandırır, İstanbul ve diğer Anadolu kentlerinde inşa edilmiş olan Ermeni kiliseleri ve diğer Hıristiyan gruplara ait kiliselerle ve Ermenistan'daki kiliselerle karşılaştırarak değerlendirir. Karşılaştırmalı değerlendirme yöntemi sonucunda söz konusu kiliselerin Hıristiyan ve Osmanlı gayrimüslim mimarisindeki yerini belirtmeğe çalışır. Bu çalışma 2004-2005 yıllarında Sağlık tarafından iki evreli olarak *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*'nin 4. ve 5. sayılarında "Kayseri'de Osmanlı Döneminde İnşa Edilmiş Bir Grup Ermeni Kilisesi" ismiyle makaleye dönüştürülmüştür.

Tuncer, Orhan Cezmi, *Diyarbakır Kiliseleri*, Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 2002.

Tuncer Diyarbakır kentinde yer alan Ermeni, Süryani ve Rumlara ait kilise mimarisini incelediği bu kitabıyla bu alandaki önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Yazar kenti güneybatı, güneydoğu, kuzeybatı ve kuzeydoğu dilimi olmak üzere dört bölgeye ayırarak, bu bölgelerde yer alan kiliseleri tek tek tanıtır. Ayrıca yazar çalışmasında Diyarbakır dışındaki yakın köylerde bulunan kiliseler ile üç ayrı dinî gruba ait olan üç yapıdan da söz eder. Bunlar Şemsi, Yahudi ve Müslüman dinî yapılarıdır. Tuncer her bir yapıyı plan, iç alan, avlu, cephe düzenlemesi, örtü sistemi ve yapı gereci gibi başlıklar altında analiz eder. Ayrıca, her yapıya ait çıkardığı yerleşim planı, planlar ve fotoğraflarla eserleri görsel açıdan da belgeler. Yazar, Diyarbakır kiliselerinin tasarım ve sütrüktür olarak yalın eserler olduğunu ileri sürer. Yapılar genel olarak dikdörtgen planlı, tek alanlı ve prizmatik kitle halindedirler. Kiliselerin batısında üst katta genelde bir kadın mahfili yer alır. Yapılar düz çatılı ya da kubbelidir. Kiliselerin söve, lento, kolon, kolon başlıkları, eşik, kapı ve pencerelerinde yöreye has bazalt taşı kullanılmıştır. Tuncer, yapılarda bulunan figürlü, bitkisel ve geometrik motifleri ilk çağlardan beri Mezopotamya ve Anadolu sanatında ve aynı zamanda Orta Asya kültüründe karşımıza çıkan paralel örneklerle karşılaştırarak ikonografik anlamlarından bahseder. Ayrıca Süryani ve Ermeni cemaatinin Diyarbakır'daki varlıklarına dair tarihsel bir bölümle şehrin nüfus ve dinler haritasını da çizmeğe çalışır.

Saris, Mayda, *Başlangıcından Günümüze Ermeni Resim Sanatı*, İstanbul: Agos Yayınları, 2004.

Mayda Saris kitabında Ermeni resim sanatını Ermeni halkının yaşadığı toplarlarda karşımıza çıkan tarih öncesi dönemlere ait kaya oymalarından başlayarak günümüze kadar olan süreç içinde, kronolojik olarak ve geniş bir coğrafi yelpaze içinde inceler. Saris'in çalışması Türkiye'de Ermeni resim sanatı alanında yapılmış ilk ve tek çalışma olmasından dolayı ayrıca önemlidir. Yazar çalışmasının giriş bölümünde Ermenilerin genel tarihinden bahsettikten sonra çoktanrıçılıktan Hıristiyanlığa geçen Ermenilerin dine bağlı sanatından bahseder. Hıristiyan dininde tasvirle ilgili her hangi bir kısıtlama olmadığından kilise

duvarlarına yapılan freskolarla Ermeni resim sanatı alanında meydana gelen gelişmelerden söz eder. Yazar, Ermeni sanatındaki önemli bir canlanışın Arap istilalarının ardından IX. yüzyılda ve onu takip eden iki yüzyıllık dönemde olduğunu vurgular. Bu barış döneminde yeni ticaret kentlerinin kurulmasıyla sanatsal aktivitelerde de artış görülür. Minyatür sanatı özellikle XIII. yüzyılda altın çağını yaşar ve bu dönemin en önemli ustalarından Toros Roslin özgün yaklaşımlarıyla meydana getirdiği eserlerine dönemin toplumsal, dinsel ve estetik beğenisini yansıtır. Buna karşın XVII. yüzyıla gelindiğinde Ermeni resim sanatında bir gerileme söz konusudur. Yazar bu durumu Ermeni sanatının güçlü Osmanlı ve Safevi imparatorluklarının etkisi altında kalmış olmasında arar. Bu dönem sanatçılarının kendi ulusal kimliklerini korumak için yapıtlarında genellikle tepki olarak geleneksel motifleri kullanmayı yeğlediklerini de belirtir. Saris, Osmanlı resim sanatında ilk portre çalışmalarını gerçekleştiren sanatçıların Ermeni asıllı olduklarını ve bu sanatçılarla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kez tuval üzerine yağlıboya döneminin başladığını vurgular. Ünlü Manas ailesinin üyelerinin yaklaşık iki yüzyıl boyunca Osmanlı sarayının ressamı olarak görev aldıkları örneğini verir. Saris XIX. yüzyılda Petersburg, Paris ve Münih başta olmak üzere dönemin en önemli sanat merkezlerinde akademik eğitim gören birçok Ermeni sanatçıdan söz eder. Bu sanatçılar genellikle Batı teknikleriyle kendi geleneksel konu ve tekniklerini karıştırarak yeni sentezler ortaya koymuşlardır. Yazara göre daha önceki dönemlerden farklı olarak bu dönemdeki eserlerde dikkat çeken, sanatçıların toplumsal olaylarla ilgilenmeleri ve bu yeni trendi yaptıkları peyzaj, portre ve natürmortlarına bir ölçüde yansıtılmalarıdır. XX. yüzyıla gelindiğinde ise yaşadıkları trajik olaylar sonucu yüzyıllardan beri yaşadıkları toprakları terketmek ve dünyanın dört bir yanına dağılmak zorunda kaldıklarından, bu yaşanan travmaların sanatçıların eserlerine yansıdığını belirtir. Bu sanatçıların çoğunluğu yeni ülkelerinde aldıkları farklı modern eğitime karşın, nostalji psikolojisi ile gelenekselci kalmışlardır. Bu nedenle Saris kitabında modern Ermeni sanatçıların genel özelliklerinden bahsederken onların ortak özelliklerini şöyle özetler: Geçmişe bağlılık, özlem, yalnızlık, acı ve hüzn. Saris'in kitabı sayesinde dünyanın dört bir yanında yaşayan bu Ermeni sanatçıların isimleri, sanatçı kişilikleri ve sanat eserleri hakkında genel bilgi sahibi olabilmekteyiz. Sözü edilen sanatçıların önemli yapıtlarının fotoğraflarının da sunulduğu bu kitap, Ermeni sanatçılarının dünya resim sanatı içindeki yerlerini tespit edebilmeyi olanaklı kılmaktadır.

Karaca, Yalçın, "Doğu Anadolu Bölgesi Hıristiyan Dini Mimarisinde Jamatun Yapıları", Yayınlanmamış Doktora tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 2004.

Yalçın Karaca burada Ermeni manastırlarında yer alan kiliselerin batı cephelelerine XII. yüzyılın sonundan itibaren ekleme yoluyla oluşturulan *jamatun*

(kilise evi) adlı mimari eserler üzerine bir çalışma sunmaktadır. Çalışma kapsamına Bitlis, Elazığ Kars, Muş ve Van illerini almaktadır. Karaca'nın tezi önemli bir literatür eksikliğini doldurduğundan ve son derece özgün bir konuyu inceleyip değerlendirdiğinden önemlidir. Yazara göre bu yapılarla diğer Hıristiyan dinî mimarisinde karşılaşılmamaktadır, dolayısıyla tamamen Ermeni mimarisine özgü bir uygulamadır. Bu yapılar, kiliselerin batı cephesine bir salon şeklinde eklendiklerinden bunlar bir çeşit geçiş işlevi taşırlar. Bu jamatunların birçoğunun içinde din büyükleri ve zengin soylu yöneticilerin mezarları bulunur. Fakat aslında sosyal ve dinî konuların tartışılıp kararların alındığı, toplantıların yapıldığı, yarı sivil nitelikteki mekânlardır. Ayrıca, dinî ayin ve törenler sırasında kiliselerde yer kalmadığı taktirde dua ve ibadetin de yapıldığı yerlerdir.

Karaca çalışmasında ilk önce Hıristiyanlığın bölgeye yayılışını ve bir kurum olarak Gregoryen Ermeni Kilisesi'ni ayrıntılı olarak ele alır. Ardından Ermenilerin Hıristiyanlığı kabul edişlerinden ve Ermeni Kilisesi'nin kuruluşundan söz eder. Ermeni Kilisesi doktrin ve doğmaları, inanç sistemleri ve ibadetleri hakkında da önemli bilgiler verir. Ardından jamatunların tanımını yaparak bu mimari eserlerin manastır topluluğu içindeki konumundan ve işlevsel yönlerinden bahseder. Yazar katalog bölümünde ise XII. yüzyıl sonu ile XIX. yüzyıl arasındaki geniş zaman dilimi içine tarihlendirilen otuz dokuz jamatun yapısını iller ve ilçelerine göre tek tek ele alıp analiz eder. İncelenen jamatunları, tarihçesi, kitabeler, plan tipi ve mimari özellikleri, süsleme, malzeme ve teknik alt başlıkları altında inceler ve tanıtır. Ayrıca, kaynaklarda adı geçip de günümüze ulaşamayan jamatunları da bir başka bölüm altında ele alır. Çalışmanın sonunda yazar tüm eserleri plan ve mekân anlayışı, mimari elemanlar, süsleme, malzeme ve teknik gibi ana başlıklar altında değerlendirerek sonuca ulaşmaya çalışır. Yazara göre bu bölgedeki jamatunlar merkezî, bazilikal ve galerili olmak üzere üç ana plan tipinde inşa edilmişlerdir. Karaca, XII. yüzyılın sonlarından önce hiçbir yerde karşılaşılmayan bu yapı tipinin nasıl ortaya çıktığını sorgular ve bu dönemde bölgedeki güçlü Selçuklu varlığından söz eder. Bu yeni siyasi ve kültürel ortamda sanat ve mimaride de yeni bir bölgesel oluşum ortaya çıkmış olabileceğini ileri sürer ve bu oluşumda, Türklerin Orta Asya'dan getirdikleri geleneklerin rolünden kısaca bahseder. Buna göre Karaca jamatun yapılarının kökenini hem Ermeni sivil mimarisine hem de Asya merkezî mekân geleneğine bağlamanın mümkün olabileceğini vurgular. Ermeni manastırlarında karşılaşılan jamatunlardaki bu plan tipinin XII. yüzyıl sonundan itibaren bölgesel bir etkileşim sonucu ortaya çıktığını ve yaygın bir şekilde kullanıldığını ileri sürer.

Sağır, Güner, "Kars ve Çevresi Kral Abas (928-953) Dönemi Kiliseleri: 'Surp Arak'elots Kilisesi' ve 'Kümbet Kilise'", Yayınlanmamış Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2008.

Sağır, Kars'ta X. yüzyılın ilk yarısında inşa ettirildiği tahmin edilen Surp Arak'elots ve Kümbet kiliselerinin mimarisi üzerine odaklandığı bu doktora tezinde çok spesifik bir dönem olan Kral Abas dönemine ait mimarlık etkinliklerini incelemektedir. Sağır, bu döneme ait birinci el kaynakların neredeyse yok denilecek kadar az olması ve bugüne kadar bu alanda detaylı bir çalışmanın yapılmamış olmasından dolayı, söz edilen bu iki yapıyı detaylı olarak analiz etmek yoluyla dönemin tarihini aydınlatmağa çalışır. Bir taraftan bu dönemin maddi kültür gelişimi verilerinden yola çıkarak dönemin siyasi ve kültürel ortam ve etkinlikleri üzerine hipotezler geliştirirken diğer taraftan da bu dönemdeki siyasi ve kültürel ortamın Ermeni mimarisinin gelişmesini ne şekilde etkilediğini inceler. Çalışmada Kral Abas ile ilgili bilgiler veren X. yüzyıl sonu XI. yüzyıl başında yaşamış olan Ermeni tarihçisi Stephanos Asoğik Daronetsi'ye ait tarih kitabı, diğer Ermenice kaynaklar ve XIX-XX. yüzyıl seyahatlerine ait seyahatnemelerden yararlanarak, "Kral Abas öncesi", "Kral Abbas dönemi" ve "Kral Abbas sonrası" gibi alt başlıklar altında bölgenin tarih ve mimarisini tartışır. Sağır ayrıca M.S. VIII. yüzyıldan Ermeni Krallığı'nın Bizans İmparatorluğu topraklarına katılmasına kadar olan tarihsel süreç içinde cereyan eden önemli olayları da kronolojik olarak aktarır. Kilikya Ermeni Krallığı'nın kurulması, gelişmesi ve Memlükler tarafından tarih sahnesinden silinmesine kadar olan dönemden de kısaca söz eder.

Araştırmacı söz konusu iki kiliseyi Kral Abbas dönemi kiliseleri adı altında ayrıntılı olarak tanıtır. Bu bölümde önce kiliselerin adının geçtiği dönem kaynaklarını ve seyahatnameleri tanıtır; ardından her bir kiliseyi, plan özelliklerinin, iç ve dış mekânlarının biçimsel analizini yaparak tartışır. Yazara göre Surp Arak'elots ve Kümbet kiliseleri merkezdeki kare mekânın köşelerinin dıştan da algılandığı dört yapraklı yonca plan tipini yansıtlar ve bu uygulama, yani merkezdeki kare iç bölümün aynen dışa yansıtılması Ermeni mimarisinde ender görülen bir uygulamadır. Bu uygulamanın benzer örneğinin hiçbir bölgede de tekrarlanmadığını vurgulayan yazara göre, bu yönüyle çalışmasının konusu olan bu iki yapı, genel Ermeni sanatı içinde üniktir. Sağır çalışmasında yapılarda kullanılan malzeme ve tekniği de analiz eder. Her iki kilisenin de inşa malzemesi bölgeye has olan düzgün kesilmiş tuf taşıdır ve kullanılan teknik ise klasik Ermeni mimarisinde sıkça karşılaştığımız sandık duvar tekniğidir. Yazar, yapının mimariye bağımlı figürlü, geometrik ve bitkisel bezemelerini de ayrıntılı olarak inceler. Her iki kilisenin kubbelere geçişi sağlayan tromplarındaki İncil betimlemelerine dikkat çeker; burada betimlenen İncil yazarlarının sembollerinin Ermeni mimarisindeki ender uygulamalardan biri olduğunu belirtir. Ayrıca, kilise plan tiplerinin gelişiminde ve süsleme repertuarındaki çeşitlilikte çevre kültürlerle girilen etkileşimin bölge mimarisinin oluşmasını nasıl etkilediğini de tartışır. Sözü edilen iki kilisede uygulanan tipik Ermeni özelliklerini ve sadece Kral Abas dönemine ait, dolayısıyla da yalnızca

adı geçen kiliselerde görülen ünik özellikleri vurgular. Böylece her iki kilisenin hem birbirleri ile hem de bölgedeki Ermeni ve diğer kültürlerin kiliseleri ile benzer ve farklı yönleri açısından karşılaştırılarak değerlendirilmeleri yapılır.

III. Süryani Sanatı

Keser-Kayaalp, Elif, *Tur Abdin - Süryani Ortodoks Dini Mimarisi*, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2002.

Keser-Kayaalp'in 1999 yılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'ne sunduğu "The Ecclesiastical Architecture of Syrian Orthodox in Tur Abdin" adlı yüksek lisans tezi aynı adla 2002 yılında Türkçe olarak basılmıştır. Bu Tur Abdin bölgesindeki Süryani kiliselerini inceleyen bir çalışmadır. Keser-Kayaalp M.S. IV. yüzyıldan itibaren inşa edilen ve erken Hıristiyanlık ürünleri olan Süryani Ortodokslarına ait dinî mimariyi, yapı tiplerine göre sınıflayarak inceler. Yazar özellikle Mardin ve Midyat'taki kilise ve manastırları ele aldığı çalışmada yapıları plan, iç mekân, cephe tasarımları ve mimariye bağlı süslemeleri üzerinden analiz ederek, Tur Abdin'deki Süryani mimarisinin genel üslupsal özelliklerini belirtmeğe çalışır. Deyr-üzzaferan ve Mor Gabriel Manastırları başta olmak üzere yapıldıkları günden beri Süryani cemaati için önemli bir yere sahip bulunan ve mimari özellikleri açısından da dikkat çekici olan kiliseleri ise ayrıntılı bir metodla analiz edip değerlendirir. Ayrıca analiz ve değerlendirmeler sonucu tespit edilen üslupların kaynakları ve özgünlüğünü, hem Bizans İmparatorluğu'nun merkezi olan İstanbul'daki Bizans kiliseleri ile hem de Ermeni kilise ve manastırları ile karşılaştırarak tartışır. Bunun yanısıra yazar bölgedeki mevcut tüm Süryani kilise ve manastırlarının isim listesini de çalışmanın sonunda verir.

Keser-Kayaalp, Elif, "A Newly Discovered Rock-cut Complex: Monastery of Phesiltha", *Istanbul Mitteilungen*, 2008, sy. 58, s. 261- 283.

Keser-Kayaalp'in "Yeni Keşfedilmiş Kaya Kompleksi: Phesiltha Manastırı" adlı makalesi Viranşehir'in güneybatısında yer alan Akkese'deki bir kaya manastırı hakkındadır. Yazar, bir doğal kayanın eteklerine iki öbek halinde oyulmuş olan ve her biri çeşitli türde ve boyutlardaki mekânlardan oluşan bu kaya kompleksini ayrıntılı olarak inceler ve analiz eder. Yapı kompleksini oluşturan her birimin genel ve ayrıntı fotoğrafları ile plan ve kesit çizimlerini de vererek söz konusu yapının tanıtımını görsel malzeme yoluyla da sağlar. Akkese Kaya Kilisesi'nin bazilikal kilise planına sahip ve özellikle doğu ve güney odaları, büyük kemer alınlığı ve apsis nişinde kabartma olarak verilmiş olan haç gibi özellikli öğelerinden dolayı Tur Abdin bölgesinin önemli yapılarından biri olduğu vurgusunu yapar. Yapının tarihi, kime ait olduğu ve hangi işlevle yapılmış olduğuna dair herhangi bir yazılı kaynak olmadığından, Keser-Kayaalp plan tipi ve mimariye bağlı süsleme öğelerinden yola çıkarak

bölgedeki diğer yapılarla karşılaştırmalı bir çalışma yürütür ve yapının tarihlendirilmesi ve kime atfedildiği konusunda öneriler sunar. Yazar bu kompleksi oluşturan yapıların Kuzey Mezopotamya Geç Antik dönem yapıları ile olan benzerliklere de dikkat çeker. Bu paralel örnekler ışığında yapı kompleksinde bulunan plastik eserleri M.S. VI. yüzyıla tarihlendirir, öte yandan plastik eserlerin mevcut olmadığı kompleksin diğer birimlerini tarihlendirmekteki güçlüklerden söz eder. Keser-Kayaalp bu yapı topluluğunun bir köye ve su kaynağına yakın olmakla birlikte halen izole bir halde olmasından dolayı bir manastır yapısı olabileceğini ve VI. yüzyıl el yazmalarının ışığında bu yapının Phesiltha Manastırı olabileceğini önerir.

Keser-Kayaalp, Elif, "The Ecclesiastical Architecture of Northern Mesopotamia, 300–800 AD", Yayınlanmamış Doktora tezi, Oxford Üniversitesi, 2009.

Keser-Kayaalp'in Oxford Üniversitesi'nde doktora tezi olarak hazırladığı ve 2009 yılında tamamladığı "The Ecclesiastical Architecture of Northern Mesopotamia" adlı çalışması bu alandaki bir diğer önemli kaynaktır. Bu çalışma yayınlanma aşamasındadır. M.S. 300 ile 800 yılları arasında yani Bizans döneminin bölgedeki son dönemi ile Arap egemenliğinin ilk yüzyıllarını kapsayan bir dönemde Kuzey Mezopotamya'da inşa edilmiş olan dinî mimariyi değerlendirdiği tezinde Keser-Kayaalp, erken İslamiyet döneminde bölgedeki Hıristiyanların pozisyonlarını açıkladıktan sonra bu yapıların tam anlamıyla Süryani olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceğini tartışır. Kentlerde ve taşrada inşa edilmiş olan kiliseleri plan tiplerine göre sınıflandırarak plan, cephe özellikleri, yapı malzemesi-tekniki ve mimari dekorasyonlarını ayrıntılı olarak ele alır. Bu yolla araştırmacı hangi bezemenin yöresel, hangisinin ise dışardan ithal edildiğini ortaya koymağa çalıştığı gibi mimari süslemeye dayanarak kiliseler arasında bir kronoloji de oluşturmağa çalışır. Kiliselerin yanısıra vaftiz binaları, mezar yapıları, munzevi kuleleri ve sütunları gibi diğer dinî mekânlara da tartışmasında yer verir. Bu yapıların büyük bölümününün özgün plan, cephe ve kesit çizimleri ile fotoğraflarını çalışmasına ekler. Eserin diğer önemli bir bölümünü ise yapıların banileri ve ustalarına ilişkin bilgi oluşturmaktadır. Yazar özellikle Süryani elyazmalarından elde ettiği bilgiler ışığında bölgenin mimari geleneği ile bani ve taş ustalarını detaylı olarak tartışır.

Keser-Kayaalp, Elif, "The Beth Qadishe in the Monasteries of Northern Mesopotamia", *Parole de l'Orient*, 2010, sy. 35, s. 1-14.

Keser-Kayaalp bu makalesinde Kuzey Mezopotamya manastırlarında bulunan ve genellikle manastırın kurucusu ve önemli rahiplerin mezarlarının yer aldığı aziz evlerini (*Beth Qadishe*) konu almaktadır. Yazar aziz evlerini şapel-tipi, bazilikal planlı, haç planlı, sekizgen ve kare planlı yapılar ve kayaya oyulmuş mezar odaları olarak yapı tiplerine göre sınıflandırdıktan sonra, tes-

pit ettiği mevcut yapıları bu plan tipleri altında analiz eder. Kuzey Mezopotamya'daki bu yapılar içinde en gelişmiş örnek olarak Mardin'deki şapel-tipte yapılmış olan Deyrüzzaferan Manastırı'nın aziz odasını ileri sürer. Bu sınıflandırma sonunda Keser-Kayaalp, genellikle manastırlarda ana kiliseye yakın bir yerde konumlandırılan aziz evleri için standart bir plan tipinin olmadığını belirtir. Ayrıca yazar, bir manastırın birden fazla aziz evini bünyesinde barındırabileceğini de söyler. Bu aziz evlerinin en önemlisi genellikle manastırın kurucusuna, ikinci önemlisi yaşlı ve saygı gören rahiplere ve üçüncü önemlisi ise sıradan rahiplere ait olmakta ve genelde manastır duvarları dışında konumlandırılmaktadır.

IV. Yezidi Sanatı

Açıkıldız, Birgül, "Le Yézidisim, son patrimoine architectural ve ses stèles funéraires", *The Journal of Kurdish Studies*, 2008, sy. VI, s. 93-103.

"Yezidilik, Yezidi Mimari Mirası ve Mezar Taşları" başlıklı bu makale, Yezidilik dini, mimarisi ve mezar taşları hakkında genel bilgi verme amacı taşımaktadır. Bu çalışmada Yezidilik dininin İslam öncesi eski İrani inançlar ile XI. yüzyılın sonu ve XII. yüzyıl başında yaşamış olan Şeyh Adi isimli bir Arap sufi liderin doktrininin karışımından meydana gelen sinkretik bir din olduğu vurgulandıktan sonra, Yezidilik dininin önemli mimari örneklerinin Kuzey Irak'ta günümüze ulaştığı belirtilir. Kuzey Irak'ta özellikle üç bölge Yezidi cemaati için önem taşır. Bunlar Sincar, Behzane-Başika ve Şeyhan'dır. Bu üç bölgeden günümüze ulaşmış altmış üç türbe, bir tapınak, bir vaftiz binası, bir kervansaray ve bir köprü vardır. Söz konusu yapılar Yezidilerin günlük ve ayinsel törenleri için kullandıkları kutsal mekânlardır. Dinî özelliklerin beklenmediği köprü ve kervansaray bile Yezidi cemaati için buldukları konum ve ritüellerindeki kullanım amaçlarından dolayı kutsaldır; dolayısıyla da dinî yapılar kategorisine dâhil edilirler. Makalede bu yapıların genel özellikleri ve işlevleri tartışılmaktadır. Araştırma kapsamında türbe mimarisinin Yezidiler için özellikle önemli olduğu gözlemlendiğinden bu yapılar üzerine yoğunlaşarak türbe mimarisinin Yezidi geleneğinde neden bu kadar önem kazandığı konusunda da görüşler ileri sürülür. Yezidi cemaati için bir diğer önemli bölge bugünkü Ermenistan sınırları içinde yer almaktadır. Ermenistan'daki Yezidi bölgelerinde günümüze kalan genelde bazalt veya tuf taşından yontulmuş olan at, koç ve koyun şeklindeki mezar taşları Yezidi mezar geleneği içinde önemli yer tutmaktadır. Çalışmada bu mezar heykelleri bölgedeki diğer gruplara ait heykellerle karşılaştırılarak kaynakları sorunu tartışılmaktadır.

Açıkıldız, Birgül, "Sacred Spaces in the Yezidi Religion", C. Gates, J. Morin, and T. Zimmerman (haz.), *Sacred Landscapes in Anatolia and Neighboring Regions*, Oxford: British Archaeological Reports, 2009, s. 103-112.

Anadolu ve Komşu Bölgelerdeki Kutsal Manzaralar adlı kitaba bölüm olarak hazırlanan “Yezidi Dininde Kutsal Mekânlar” adlı bu makale, Yezidi yapılarının içinde şekillendiği ve var olduğu anlam dünyası ve bağlamı ile maddi kültür arasında ne gibi bir ilişki olduğunu sorgular. Bunun için Yezidilerin ana merkezi olarak kabul edilen Kuzey Irak’taki iki bölgeye (Sincar ve Şeyhan) odaklaşarak, Yezidi dünyasında biçim, içerik ve işlevin bir yeri nasıl kutsal kıldığı araştırılır. Ayrıca, bir binayı Yezidi kılan nedir? Onun biçimi mi, işlevi mi yoksa Yezidi inancından olanlar için onun anlamı mı? Yani Yezidi ruhu görsel olarak nasıl ortaya konuldu? Yezidi yapıları ile İslam eserleri arasında nasıl bir ilişki söz konusudur? Yezidi maddi kültüründeki yenilikler nelerdir gibi sorularla makalenin genel sorunsalı ortaya konulmaktadır. Ardından Yezidiler için en kutsal yer olarak kabul edilen ve Yezidilerin hac merkezi olan Laliş köyünden ve bu köyde yer alan yapıların Yezidiler için anlamlarından söz edilmeye çalışılmaktadır. Yazara göre, modern dünyadan uzak bu kutsal yerde, doğa ile mimari bir arada, Yezidiler tarafından kutsal çevrenin bölünmez bir parçası olarak görülmekte ve bundan dolayı da bu mekânda yer alan her taş, bitki ve mimari eser kutsal kabul edilmektedir. Çalışmada Yezidi mimarisinde mekân anlayışının kendisini izole ve bireysel yapılar şeklinde ifade ettiği ileri sürülmektedir. Yani her ne kadar inşa edilen yapılar halkın kullanımı için ise de bunlar yaşam mekânlarının dışındadır. Makalede Yezidi türbeleri ile Musul ve çevresinde yaklaşık aynı dönemlerde inşa edilmiş olan Şii türbeleri arasındaki benzerlik ortaya konulmakla birlikte, Yezidilerin türbelerine yükledikleri anlamların farklı olduğuna da vurgu yapılmakta ve Yezidiler için bu türbelerin basit ölü gömme mekânı değil, ibadetlerini gerçekleştirdikleri özel kutsal mekânlar olduğu belirtilmektedir.

Açıkyıldız, Birgül, “The Sanctuary of Sheikh ‘Adi at Lalish: Centre of Pilgrimage of the Yezidis”, *The Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 2009, sy. 72/2, s. 302-333.

“Laliş’taki Şeyh Adi Tapınağı: Yezidilerin Hac Merkezi” adlı makalede Yezidilerin tek anıtsal yapı kompleksi ve hac merkezi olan Şeyh Adi Tapınağı ayrıntılı olarak analiz edilmekte, işlev ve tarihlendirilmesi ile ilgili hipotezler ileri sürülmektedir. Farklı zamanlarda inşa edilen ve farklı işlev ve boyutlardaki mekânlardan oluşan yapının düzensiz bir plana sahip olduğuna dikkat çekilmektedir. Yazara göre, yapı hem günlük ziyaretlerin gerçekleştirildiği hem de Yezidilerin her mevsimde bir tane olmak üzere, yılda dört kez kutladıkları dinî bayramları sırasında ritüellerini gerçekleştirdikleri en önemli yapıdır. Çalışmada eser ayrıntılı biçimde betimlenmiştir. Buna göre; bina iki ana işlevsel birimden oluşmaktadır. Biri dinî, diğeri ise seküler bölümdür. İbadetin gerçekleştirildiği kutsal mekânlar yapı kompleksinin kuzey ve kuzeydoğusunda bulunurken hacıların ve ziyaretçilerin ziyaret sonrası bir araya gelip dinlendikleri bölüm ise binanın kuzeybatısında yer alır. Çalışmada hem kutsal

mekânlar hem de seküler bölümler plan, iç mekân, dış mekân özellikleri üzerinden ayrıntılı olarak tanıtıldıktan sonra yapının orijinalde Şeyh Adi ve müridlerinin dinî pratiklerini yerine getirdikleri küçük bir zaviye binası olabileceği ve zaman içinde dinî ihtiyaçlara göre binanın büyüyerek bugünkü şeklini aldığı ileri sürülmektedir. Ayrıca, yapı içinde gerçekleştirilen ritüllerden de kısaca söz edilmekte ve yapının tarihlendirme problemi üzerine odaklanılmaktadır. Yapıda kullanılan farklı materyal ve üslupların yapının uzun bir süreç içinde eklemeler yoluyla bugünkü şeklini aldığı vurgulanmakta ve ilk zaviye şekliyle XII. yüzyılın başında inşa edilmiş olabileceği hipotezi ileri sürülmektedir. Bunun yanısıra yapının Irak'ta inşa edilmiş tek zaviye binası olması açısından da bölge mimarisi için çok önemli olduğu vurgulanmaktadır.

Aksoy, Rojat, "Güneydoğu Anadolu Bölgesi Diyarbakır, Mardin, Urfa, Batman Geleneksel Köy Evleri", Yüksek Lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2009.

Rojat Aksoy'un Yıldız Teknik Üniversitesi'ne sunduğu yüksek lisans tezi Türkiye'de hem genel kırsal mimarlık üzerine hem de Yezidi kırsal mimarisi üzerine yapılmış nadir çalışmalardan birisidir. Aksoy, günümüzde çeşitli nedenlerle çoğu terk edilmiş olan ve bu nedenle de çok hızlı bir şekilde yok olmakla karşı karşıya kalan Yezidi köy ve mezra evlerinin plan ve işlev özelliklerini saptayarak bu evleri belgeler. Araştırmacı, Yezidilerin yaşadığı Güneydoğu Anadolu bölgesinin genel fiziki, sosyal ve ekonomik özelliklerinden bahsettikten sonra Yezidilerin genel tarihçesine kısaca değinir. Katalog bölümünde ise Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa ve Batman illerine bağlı yirmi üç köyde yapılan araştırmalar sonucunda tespit ettiği Yezidi evlerinin vaziyet planları, plan rölöveleri, dıştan ve içten fotoğraflarını verir ve yerinde yaptığı gözlemleri aktarır. Aksoy bu bölgedeki Yezidi evlerinin bir bölümünün düz, bir bölümünün ise eğimli arazide yer aldığını fakat bu eğim farkının ev planlarını çok da etkilemediğini belirtir. Buna göre plan özellikleri bakımından tek odalı evler, geçitli (*hêvanlı*) bir-iki odalı evler ve geçitli (*hêvanlı*) çok odalı evler olmak üzere başlıca üç ana köy ev tipini saptar. Bu ev tiplerini de kendi içinde avlusuz bir katlı, avlusuz iki katlı ve avlulu bir katlı, avlulu iki katlı şeklinde alt bölümlere ayırarak inceler. Çalışma kapsamındaki evlerde genelde bölgede yaygın olan taşın kullanıldığını tespit eden araştırmacı bunun yanında kerpiç ve ahşabın da kullanımından söz eder. Aksoy çalışmasının değerlendirme bölümünde çalışma konusunu oluşturan evleri Anadolu'nun diğer bölgelerindeki ev mimarisi ile karşılaştırarak bu evlerle diğer bölgelerdeki evler arasındaki benzer ve farklı özellikleri ortaya koyar.

Sami, Kamuran, "Midyat Yezidi Köylerinde Kırsal Mimarlık: Renkleri Solan Bir Halkın Kültürel Mirası ve Değişen Toplumsal Feraset", *Folklor/Edebiyat*, 2009, sy. 15/59, s. 211-224.

Kamuran Sami makalesine, Midyat'ta birbirine zıt dinî grupların bir arada yaşıyor olmasının bölgenin mimari dokusal karakterini belirlediğini söyleyerek başlar. Günümüze kadar ortak bir paydada yaşamlarını sürdürmüş olan farklı etnik ve dinsel grupların birlikteliklerinin kent ve kırsal yerleşimlerin çehrelerinin şekillenmesinde önemli olduğunu vurgular ve kendilerine özgü inançları ve kültürleri olan bir halk olarak Yezidilerin Mezopotamya uygarlığının oluşturduğu bu çoğulcu mozaikğin önemli bir parçası olduğunu dile getirir. Ardından Yezidilerin inanç sistemlerinden çok kısaca bahsettikten sonra günümüz Yezidilerinin Güneydoğu Anadolu bölgesinde yaşadıkları yerlerin adlarını ve nüfuslarını verir. Çalışmanın en özgün bölümünü oluşturan Midyat'taki Yezidi köy mimarlığından söz ederken tüm köylerin eğimli bir arazinin yamacına kurulduğunu ve evlerin ön cephelerinin doğuya, yani güneşe doğru konumlandığını belirtir. Bu evlerin genellikle bir-iki katlı olduklarını, cephelerin son derece sade olduğunu, hayvancılıkla geçinen bir toplum olduklarından ahurların yaşam mekânları ile iç içe geçerek aynı çatı altında toplandıklarını da vurgular. Diğer taraftan evlerin içlerinin dizaynı tamamen kişilerin sosyal statüleri ve ekonomik durumlarına göre farklılık göstermektedir. Sami ayrıca konutların cephelerindeki pencere sayısının bol oluşunu ve dama çıkmayı sağlayan taş merdivenleri Yezidi konut mimarisindeki en karakteristik özellikler olarak vurgular.

Açıkyıldız, Birgül, *The Yezidis: The History of a Community, Culture and Religion*, London&New York: I.B. Tauris, 2010.

Yezidiler: Bir Toplumun Tarihi, Kültürü ve Dini adlı kitap Paris I Panthéon-Sorbonne Üniversitesi'ne sunulan Yezidiler ve Yezidi maddi kültürü üzerine olan yüksek lisans (2002) ve doktora (2006) tezleri ile Oxford Üniversitesi'nde gerçekleştirilen doktora sonrası araştırmaların bir sonucudur. Disiplinlerarası bir çalışma olan bu kitap Yezidiliği ilk defa Türkiye, Irak, Suriye ve Ermenistan gibi en geniş coğrafi sınırları içinde ve bilinen en eski tarihinden günümüze kadar olan süreç içinde incelemekte; Yezidilerin az bilinen tarihi, ritüelleri ve maddi kültürlerini aydınlatmaktadır. Kitap Yezidiliği yalnızca dinî açıdan değil aynı zamanda tarihsel ve toplumsal bir fenomen olarak da ele almaktadır. Yazar, Yezidilik dinini diğer dinlerden farklı kılan özgün taraflar üzerinde durmakta ve Yezidi inanç sistemini ve dinî ibadetlerini tanımlamaktadır. Kitabın alana katkıları, Yezidi dinî mimarisi ve mezar taşlarını analiz edip değerlendirmesi, dinî ayin ve ibadetlerin Yezidi maddi kültürü ile nasıl bir ilişki içinde olduğunu saptamaya çalışması ve Ortadoğu'daki diğer komşu kültürlerle olan ilişkilerini tartışmasıdır. Eserde Yezidi maddi kültürünü oluşturan belli başlı yapılar ve mezar taşları, yapı tür ve tiplerine göre sınıflandırılmakta ve betimlenmektedir. Ayrıca diğer kültürlerle ait benzer yapı ve mezar heykelleriyle karşılaştırmalar yapılarak Yezidi maddi kültürünün özgün ve karakteristik özelliklerinin altı çizilmektedir.

Açıkıldız, Birgül, "Cultural Interaction between Anatolia and Mosul in the Case of Yezidi Architecture", Deniz Beyazıt (haz.), *At the Crossroads of Empires: 14th and 15th Century Anatolia*, Paris & Istanbul: Varia Anatolica, 2010 (Yayın aşamasında).

İmparatorlukların Kavşaklarında: 14. ve 15. Yüzyılda Anadolu adlı kitaba bölüm olarak hazırlanan "Yezidi Mimarisi Örneğinde Anadolu ve Musul Arasındaki Kültürel Etkileşim" adlı makalede Kuzey Irak'taki XIV. ve XV. yüzyıllara tarihlendirilen üç türbe yapısından yola çıkılarak Yezidi mimarisi incelenmekte ve Anadolu ile Musul arasındaki kültürel etkileşimin bu mimariyi nasıl etkilediği tartışılmaktadır. Çalışmada Yezidilerin yaşadıkları bölgeler genel olarak tanıtıldıktan sonra tarihî kaynakların el verdiği ölçüde XIV. ve XV. yüzyıl Yezidi tarihi verilmektedir. Yazara göre, Yezidiliğin hiçbir zaman devlet dini olamaması ve bu grubun yaşadığı bölgenin öteden beri siyasal açıdan karmaşık bir yapıya sahip olması Yezidilerin tarih boyunca huzurlu bir yaşam sürmesine engel olmuştur. Çalışmada bu tarihsel sürecin Yezidilik ve Yezidi kültürünün üzerindeki etkileri tartışılmakta ve mimarideki yansımaları irdelenmektedir. Çalışmada sözü edilen döneme ait üç önemli Yezidi türbesi ayrıntılarıyla incelenip analiz edildikten sonra bu yapılar, yapı tipleri ve süsleme repertuarı açısından kendilerine benzerlik gösteren Musul'daki Atabekler dönemine ait Şii türbeleri ile Anadolu'daki Selçuklu ve erken Osmanlı dönemi yapıları ile karşılaştırılmakta, sonuç olarak Yezidi türbelerinin özellikle Musul ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki mimarlık etkinliklerinin etkisi altında kaldığı vurgulanmaktadır.

Sonuç

Gürcü, Ermeni, Süryani ve Yezidi topluluklarının sanatlarına ilişkin akademik nitelikli çalışmaların değerlendirildiği bu literatür çalışmasında söz konusu topluluklara ait araştırmaların Türkiye'de ancak 1980'lerden sonra başladığı gözlenmektedir. Özellikle 2000'lerden itibaren hem çalışmaların niceliğinde hem de toplulukların çeşitliliğinde bir artış olmakla birlikte daha Doğu ve Güneydoğu'da yaşayan Nasturiler, Keldaniler, Yahudiler ve Müslüman Kürtlere ait sanat eserlerinin ise henüz çok sınırlı ya da hiç çalışılmamış olduğu dikkat çekmektedir. Sanat ve mimarlık tarihi alanlarındaki bu boşluk ve eksiklerin sosyal bilimciler tarafından farkedilip doldurulması Türkiye mozağının korunması ve yaşatılması yönünde kuşkusuz önemli sonuçlar doğuracaktır.

Yukarıda ayrıntılı olarak ele alınan mevcut literatüre genel olarak bakıldığında, söz konusu topluluklara ait yalnızca dinî yapıların çalışıldığı görülmektedir. Yezidi kırsal mimarisi üzerine iki çalışma bu genellemeden hariç tutulabilir.³⁴

34 R. Aksoy, "Güneydoğu Anadolu Bölgesi Diyarbakır, Mardin, Urfa, Batman Geleneksel Köy Evleri", Yüksek Lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2009; K. Sami, "Midyat Yezidi Köy-

Çalışmaları gerçekleştiren araştırmacıların çoğunluğu sanat tarihçisi olmakla birlikte mimarlık tarihçisi ve arkeologlar da bu alana katkılarda bulunmuşlardır. Mesleklerdeki çeşitliliğe rağmen araştırmacıların söz konusu sanat eserlerini incelerken genel olarak benzer metodları kullandıkları yani yapı kataloglarını oluşturulmaya yönelik bir yöntemi tercih ettikleri gözlenilmiştir. Diğer bir deyişle, akademisyenler eserlerin plan, mimari biçim ve süsleme özelliklerini ayrıntılı olarak tasvir etmekte ve benzer eserlerle karşılaştırmalar yaparak bir değerlendirmeye gitmektedirler.

Bibliyografya

A. Gürcü Sanatı İle İlgili Seçilmiş Bibliyografya

- Agababyan, E., *The Composition of the Domed Structures of Georgia and Armenia*, Erevan, 1950 [Rusça].
- Alpago-Novello, Adriano, *Architecture géorgienne*, Louvain-la-Neuve: Université catholique de Louvain, 1978.
- Alpago-Novello, Adriano & Hybsch, Enzo, *Architecture géorgienne*, Louvain la Neuve: Université Catholique de Louvain, 1978.
- Alpago-Novello, A. & Beridze, V. & Lafontaine-Dosogne, J., *Art and Architecture in Medieval Georgia*, Louvain la Neuve, 1980.
- Amiranashvili, Shalva I., *Georgian Art*, Tbilisi: Tbilisi University Press, 1968.
- Baltrušaitis, Jurgis, *Etudes sur l'art médiéval en Géorgie et en Arménie*, Paris: Libr. E. Leroux, 1929.
- Baumgartner, B., "Mittelalterliche Baudenkmäler im Tal des Çoruh bei İspir", *Jahrbuch des österreichischen Byzantinistik*, 1990, sy. 40, s. 365-381.
- Baumgartner, B., "Drei vergessene georgische Klöster in der Nordosttürkei: C'q'arostavi, Nuka Kilise, Miznazori", *Revue des Etudes Géorgiennes et Caucasiennes*, 1992-1993, sy. VIII-IX, s. 193-221.
- Baumgartner, B., "Eine bisher unbekannte georgische Kirche aus dem Jahr 984 im Tal von Dörtkilise (Otxta-ek'lesia)/Nordosttürkei", *Revue des Etudes Géorgiennes et Caucasiennes*, 1992-1993, sy. VIII-IX, s. 222-232.
- Bayram, Fahriye, "Rahip Grigol Handzta'nın Yaşamı Adlı Elyazması", *V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu*, Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Yayınları, Ankara, 2001, s. 87-98.
- Bayram, Fahriye, *Artvin'deki Gürcü Manastırlarının Mimarisi (Rahip Grigol Handzta Dönemi): Bir 10. Yüzyıl Elyazmasına Göre Rahip Grigol Handzta'nın Gezi Güzergahındaki Manastırların Mimarisi*, İstanbul: Ege Yayınları, 2005.
- Béridzé, W., "L'Architecture géorgienne", *Bedi Kartlisa*, 1968, sy. XXV, s. 129-143.
- Béridzé, W., "Georgian art", *Bedi Kartlisa*, 1972, sy. XXX, s. 73-86.

- Béridzé, W., "L'Architecture géorgienne à la coupole de la seconde moitié de Xe siècle à la fin du XIIIe", *Bedi Kartlisa*, 1975, sy. XXI-II, s. 237-260.
- Béridzé, W., "Les Monuments de l'architecture de Tao-Klardjetie", *Revue des Etudes Georgiennes et Caucasiennes*, 1989, sy. 5, s. 169-202.
- Béridzé, W., *Quelques aspects de l'architecture géorgienne à coupole*, Tiflis, 1976.
- Çubinaşvili, G., *Gürcü Sanatı Tarihi*, Tiflis, 1934 [Rusça].
- Çubinaşvili, G., "Art of Georgia", *Encyclopaedia of the World Art*, 1971, c. 6, s. 138-152.
- Djobadze, W., "The Georgian Churches of Tao-Klarjet'i: Construction Methods and Materials (IX to XI Century)", *Oriens Christianus*, 1978, sy. 62, s. 114-134.
- Djobadze, W., "Observations on the Architectural Sculpture of Tao-Klardjet'i Churches Around One Thousand A.D.", *Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst Friedrich Deichmann gewidmet*, 1986, sy. 2, s. 81-100.
- Djobadze, W., "Four Deesis Themes in the Church of Oşki", *Oriens Christianus*, 1988, sy. 72, s. 168-182.
- Djobadze, W., *Early Medieval Georgian Monasteries in Historic Tao, Klarjet'i and Şavşet'i*, Stuttgart, 1992.
- Goralevich, Olga, *Lado Grigolia- Gürcü Sanatı*, Tiflis, 1989.
- Gutschow, N. D., *Kirchen im Türkischen Armenien und Georgien*, Darmstadt, 1967.
- Gutschow, N. D., "Kirchen in Tao-Klardjethien in der nordöstlichen Türkei", *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, 1971, sy. 4, s. 238-247.
- Javaxishvili, I., *Georgian Numismatics and Metrology (Aims, Sources, and Methods of History, Formerly and at Present)*, Tiflis, 1925 [Gürcüce].
- Kadiroğlu, Mine, *The Architecture of the Georgian Church at İşhan*, Frankfurt: Peter Lang Verlag, 1991.
- Kadiroğlu, Mine, "Ortaçağ Gürcü Mimarisi 1996 Yılı Yüzey Araştırması", *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 1998, s. 97-126.
- Kadiroğlu, Mine, "The Georgian Heritage in the Çoruh Valley", *Heritage/Multicultural Attractions and Tourism, Conference Proceedings*, Boğaziçi University Printhouse, İstanbul, 1998, s. 239-249.
- Kadiroğlu, Mine, "Untersuchungen an mittelalterlichen georgischen Baudenkmalern in Nordost-Anatolien", *Georgica*, 1999, sy. 22, s. 8-19.
- Kadiroğlu, Mine, "Kuzeydoğu Anadolu Ortaçağ Gürcü Araştırmalarının İlk Beş Yılı", *IV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Kültür Değerlerini Araştırma ve Uygulama Merkezi, Van, 2000, s. 167-172.
- Kadiroğlu, Mine, "Çoruh Havzası Ortaçağ Gürcü Mimarisi Araştırmaları", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 2000, sy. 1, s. 81-86.
- Kadiroğlu, Mine, "1995-2000 Yüzey Araştırmalarında Belgelendirilen Ortaçağ Gürcü Kiliselerinin Plan Tipleri", *V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu*, Ankara, 2001, s. 281-294.
- Kadiroğlu, Mine, "Haho Manastır Kilisesi ve Triptychon", *Ebru Parman'a Armağan, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Yazıları* (ed. A. O. Alp), Ankara, 2009, s. 243-257.

- Kadiroğlu, M. & Karaca, Z. & Yazar, T. & Bayram, F. & İşler, B., "Çoruh Vadisi Ortaçağ Gürcü Mimarisi 2001 Yılı Yüzey Araştırması", *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2, Ankara, 2004, s. 93-106.
- Kadiroğlu, Mine - Bülent İşler, *Gürcü Sanatının Ortaçağı*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat, 2010.
- Kapanaje, D., *Georgian Numismatics*, Moscow, 1955 [Gürcüce].
- Koch, K., *Wanderungen im Oriente während der Jahre 1843 und 1844-Reise im pontischen Gebirge und Türkischen Armenien*, Weimar, 1846.
- Kluge, T., *Versuch einer systematischen Darstellung der altgeorgischen (grusinischen) Kirchenbauten*, Berlin, 1918.
- Lang, D. M., *Studies in the Numismatic History of Georgia in Transcaucasia*, New York, 1955.
- Martin-Hisard, B., "Moines et monastères géorgiens du 9e siècle: la vie de Saint Grigol de Xancta", *Revue des Etudes Byzantines*, 2001, sy. 59, s. 5-94.
- Mepisaschvili, R. & Zinzadse, W., *L'Art de la Géorgie ancienne*, Leipzig, 1978.
- Mepisaschvili, R. & Zinzadse, W., *Georgien Kirchen und Wehrbauten*, Leipzig, 1987.
- Neubauer, E., *Altgeorgische Baukunst*, Wien & München, 1976.
- Nickel, H. N., *Kirchen-Burgen-Miniaturen, Armenien und Georgien während des Mittelalters*, Berlin, 1974.
- Özkan, Haldun, "Planlı Kiliselere Doğu Anadolu'dan bir Örnek Öşkvank (Oschki) Kilisesi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 1996, sy. 3, s. 97-119.
- Peeters, P., "Histoires monastiques géorgiennes. Vie de S. Gregoire de Khandzta", *Analecta Bollandiana*, 1917-19, sy. 36-37, s. 207-309 [Latince].
- Ramsay, W. M. & Bell, G. L., *The Thousand and One Churches*, London, 1909.
- Salia, K., "La Tao-Klardjethie et ses Monastères", *Bedi Kartlisa*, 1961, sy. XI-XII, s. 41-62.
- Sinclair, T.A., *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, I-II, London, 1989.
- Severov, N., *Monuments of Georgian Architecture*, Moscow, 1947 [Rusça].
- T'qaishvili, E., *Album d'architecture géorgienne*, Tiflis, 1924.
- Thierry, Jean-Michel, "Topographie et état actuel des monuments géorgiens en Turquie orientale", *Revue des Etudes Géorgiennes et Caucasiennes*, 1989, sy. 5, s. 129-167.
- Thierry, Nicole, "La Peinture médiévale géorgienne", *Corsi Ravenna*, 1973, sy. 20, s. 409-421.
- Thierry, Nicole, "Peintures de Xe siècle en Géorgie méridionale et leurs rapports avec la peinture byzantine d'Asie Mineure", *Cahiers Archaeologiques*, 1975, sy. 24, s. 73-113.
- Thierry, Nicole, *Peinture d'Asie mineure et de Transcaucasie aux Xe et XIe siècles*, London, 1977.
- Thierry, Nicole, "Peinture géorgiennes en Turquie", *Bedi Kartlisa*, 1984, sy. 42, s. 131-167.

- Thierry, Nicole, "A Propos des monuments de Tao", *Revue des Etudes Géorgiennes et Caucasiennes*, 1992-1993, sy. 8-9, s. 241-259.
- Thierry, J.M. & Thierry, N., "L'Eglise géorgienne de Pekreşin (Turquie)", *Bedi Kartlisa*, 1969, sy. XXVI, s. 51-65.
- Tokorskii, N.M., *Tao ve Klardjetie'de Ortaçağ Kiliseleri Mimarisinin Tarihi*, Erevan, 1988 [Rusça].
- Tolmachevskaja, N., *Frescoes of Ancient Georgia*, Tiflis, 1931 [Rusça].
- Tolmachevskaja, N., *The Decorative Heritage of the Georgian Frescoes*, Tiflis, 1939 [Rusça].

Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri

- Bayram, Fahriye, "Bir 10. Yüzyıl Elyazmasına Göre Rahip Grigol Handzta'nın Gezi Güzergahındaki Manastırların Mimarisi", Yayınlanmış Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2003.
- Özkan, Haldun, "Erzurum ve İlçelerindeki Hristiyan Mimarisi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2004.
- Kadiroğlu, Mine, "Oltu (Tao) Bölgesinde 9-11. Yüzyıl Kiliseleri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 1984.
- Kadiroğlu, Mine, *Doğu Anadolu'da IX-XI. Yüzyıl Manastır Toplulukları İşhan Manastırı*, Yayınlanmış Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 1989.
- Kartal, Hasan, "Türk Gürcistanı'nın Mimarisi", Yayınlanmamış Doktora tezi, Strasbourg Üniversitesi, 1992.

B. Ermeni Sanatı İle İlgili Seçilmiş Bibliyografya

- Agababyan, E., *The Composition of the Domed Structures of Georgia and Armenia*, Erevan, 1950 [Rusça].
- Alpago-Novello, Adriano, *The Armenians*, New York, 1986.
- Andreasyan, H. D., "Aktamar Kilisesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 1962, sy. XVI, s. 77-82.
- Antablin, F., "The Squinch in Armenian Architecture in the sixth and seventh centuries", *Revue des études Arméniennes*, 1984, sy. 18, s. 503-13.
- Arakelyan, B., *Haykakan Patkerak'andakners IV-VII darerum* [4. Yüzyıldan 7. Yüzyıla Ermeni Heykelleri], Erevan, 1949 [Ermenice].
- Arakelyan, B., *L'Art décoratif de l'Arménie médiévale*, Leningrad, 1971.
- Azaryan, L., *Khatchkar, Documenti du Architectura Armena 2*, Milano, 1970.
- Bachmann, W., *Kirchen und Moscheen in Armenian und Kurdistan*, Leipzig, 1913.
- Baltrusaitis, J., *Etudes sur l'art médiéval en Géorgie et en Arménie*, Paris, 1929.
- Basmajean, K., *Masters of Ancient Armenian Art*, Paris, 1926 [Ermenice].
- Basmajean, K., *The Numismatics of Armenia*, Venice, 1936 [Ermenice].
- Bedoukian, P., *Coinage of Cilician Armenia*, New York, 1962.

- Boase, T. S. R., "A Seventeenth-Century Typological Cycle of Paintings in the Armenian Cathedral at Julfa", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 1950, c. 13, sy. 3/4, s. 323-327.
- Brosset, M. F., *Les Ruines d'Ani, capitale de l'Arménie sous les rois Bagratides aux Xe et XIe siècles*, St. Petersburg, 1860-1.
- Buniatov, N. and Jaralov, J., *The Architecture of Armenia*, Moscow, 1950 [Rusça].
- Cuneo, P., *L'Architettura della scuola regionale di Ani nell'Armenia medievale*, Roma, 1977.
- Cuneo, P., *Architettura Armena*, Roma, 1988.
- Çubinaşvili, G., "Forschungen zur Armenischen Architektur", *Bedi Kartlisa*, 1968, sy. XXV, s. 144-84.
- Davies, J. G., *Medieval Armenian Art and Architecture: the Church of the Holy Cross, Aght'amar*, London: Pindar Press, 1991.
- De Maffei, F., "L'Origine della cupola armena", *Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina*, 1973, sy. 20, s. 287-307.
- Der Nersessian, Sirarpie, *Manuscripts arméniens illustrés des XIIe, XIIIe et XIVe siècles de la Bibliothèque des Pères Mekhitharistes de Venise: d'après les photographies de la Frick Art Reference Library*, Paris: E. de Boccard, 1936.
- Der Nersessian, Sirarpie, *Armenie and the Byzantine Empire, A Brief Study of Armenian Art and Civilization*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University, 1945.
- Der Nersessian, Sirarpie, *Aght'amar: Church of the Holy Cross*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University, 1965.
- Der Nersessian, Sirarpie, *Art arménien*, Paris: Arts et métiers graphiques, 1978.
- Donabedian, Patrick and Thierry, J. Michel, *Civilisation et arts arméniens*, Paris: Editions Mazenod, 1987.
- Donabedian, Patrick, "Le Premier âge d'or de l'architecture arménienne: le VIIe siècle", *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ*, 2007, sy. 1, s. 29-60.
- D'onofrio, M., *The churches of Dvin*, Roma: De Luca, 1973.
- Durnovo, L., *Miniatures arméniennes*, Paris, 1960.
- Edwards, Robert W., "Ecclesiastical Architecture in the Fortifications of Armenian Cilicia", *Dumbarton Oaks Papers*, 1982, sy. 36, s. 155-176.
- Frasson, G., *L'architettura armena et quella di Bisanzio*, Rome, 1939.
- Gandolfo, F., *Chiese e cappelle armene a navata semplice dal IV al VII secolo*, Roma, 1973.
- Gandolfo, F., *Le basiliche armene IV-VII secolo*, Roma, 1982.
- Garegin, Katholikos (Yovsep'ean), *Colophons of Armenian Manuscripts, I (fifth century-1250)*, Antilias, 1951.
- Gordeev, D., *Historical Monuments of Soviet Armenia*, Erevan, 1937-37 [Ermenice].
- Grigoryan, V., *Small Centric Monuments in Early Medieval Armenia*, Erevan: Epebah, 1978.
- Gutschow, N. D., *Kirchen im Türkischen Armenien und Georgien*, Darmstadt, 1967.

- Haçatryan, A., *L'Architecture arménienne*, Paris, 1948-49.
- Haçatryan, A., *L'Architecture arménienne du IVe au VIe siècle*, Paris, 1971.
- Hakopian, H., *Armenian miniature*, Vaspourakan & Erevan, 1978.
- Harut'yunyan, V. & Safaryan, S., *Pamjatniki Armjanskogo zodsčetva* [Ermeni Mimarisinin Yapıtları], Moskova, 1951.
- İlter, Fügen, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Dönemi Mimarlığında Kayseri Yöresi Hıristiyan Yapıları: Germir ve Endüllük Kiliseleri", *Belleten*, 1988, sy. 205, s. 1663-1710.
- İpşiroğlu, M. Ş., *Die Kirche von Achtamar, Bauplastik im Leben des Lichtes*, Berlin und Mains, 1963.
- Jones, Lynn, *Between Islam and Byzantium: Aght'amar and the Visual Construction of Medieval Armenian Rulership*, Aldershot: Ashgate, 2007.
- Kazaryan, Armen, "The 'Classical' tradition of the 7th century architecture in Armenia and Georgia: Its Meaning for East-Christian Art", *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ*, 2009, sy. 3, s. 25-50.
- Khatcatryan, A., *L'Architecture arménienne du IVe au VIe siècle*, Paris: Klincksieck, 1971.
- Khatcatryan, A., "L'Architecture arménienne. Essai analytique", *Vostan*, 1948-9, sy. I.
- Lang, David Marshall, *Armenia Cradle of Civilization*, London: George Allen & Unwin Ltd, 1970.
- Langlois, V., *Numismatique générale de l'Arménie*, Paris, 1859.
- Macler, F., *Miniatures arméniennes*, Paris, 1913.
- Macler, F., "L'Architecture arménienne et ses rapports avec l'art syrien", *Syria*, 1920, sy. I.
- Macler, F., *Documents d'art arménien*, Paris, 1924.
- Maranci, Christina, *Medieval Armenian architecture: constructions of race and nation*, Leuven: Peeters, 2001.
- Maranci, Christina, "The Architect Trdat: Building Practices and Cross-Cultural Exchange in Byzantium and Armenia", *Journal of the Society of Architectural Historians*, 2003, sy. 62/3, s. 294-305.
- Maranci, Christina, "Building churches in Armenia: art at the borders of empire and the edge of the canon", *The Art Bulletin*, 2006, sy. 88, s. 656-75.
- Marr, N., *Monuments of Armenian Architecture. Ani, the Palatine Church*, Petrograd, 1915 [Rusça].
- Marr, N., *Description of the Palatine Church of Ani*, Petrograd, [Rusça] 1916.
- Marr, N., "Ani, la ville arménienne en ruines, d'après les fouilles de 1892-1893 et de 1904-1917", *Revue des Etudes Arméniennes*, 1921, sy. I.
- Marr, N., *Ani*, Leningrad & Moscow, 1934 [Rusça].
- Merk, A., *Die Miniaturen des armenischen Evangeliar no. 697 der Wiener Mechtharisten-Bibliothek*, Vienna, 1927.
- Mnac'akanyan, Su, *Haykakan Val Miñadaryan memorial huşarjanners* [Ermeni Yüksek Ortaçağı Memoriyal Anıtları], Erevan, 1982 [Ermenice].

- Orbeli, I., *The Ruins of Ani*, St.Petersburg, 1913 [Rusça].
- Öney, Gönül, *The Church of Akdamar (Aght'amar)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Pope, A. U., "Iranian and Armenian Contributions to the Beginnings of Gothic Architecture", *Armenian Quart*, 1948, sy. I/2.
- Sağır, Güner, "Kayseri'de Osmanlı Döneminde İnşa Edilmiş Bir Grup Ermeni Kilisesi I", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 2004, sy. 4, s. 53-66.
- Sağır, Güner, "Kayseri'de Osmanlı Döneminde İnşa Edilmiş Bir Grup Ermeni Kilisesi II", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 2005, sy. 5, s. 29-44.
- Sakian, Armenag, "Notes on the Sculpture of the Church of Akhtamar", *The Art Bulletin*, 1943, sy. 25/4, s. 346-357.
- Sakissian, A., *Tissus royaux arméniens des Xe, XIe et XIIIe siècles*, Paris, 1935.
- Sakissian, A., *Pages d'art arménien*, Paris, 1940.
- Sakissian, A., "Notes on the Sculpture of the Church of Akhtamar", *The Art Bulletin*, 1943, sy. XXV.
- Saris, Mayda, *Başlangıcından Günümüze Ermeni Resim Sanatı*, İstanbul: Agos Yayınları, 2004.
- Sibilean, C., "Numismatique arménienne", *Revue de l'Orient*, 1860, sy. XII.
- Stone, Michael E., "Sinai Armenian Inscriptions", *The Biblical Archaeologist*, 1982, sy. 45/1, s. 27-31
- Strzygowski, J. V., *Kleinarmenische Miniaturmalerei*, Tübingen, 1907.
- Svrin, A., *The Miniature in Ancient Armenia*, Moscow/Leningrad, 1939 [Rusça].
- Taylor, Alice, "The Walls of Ani: Signs as Function", S. Peter Cowe (ed.), *Ani: World Architectural Heritage of a Medieval Armenian Capital*, Leuven, 2001, s. 69-76.
- Thierry, Jean-Michel, "Çengelli Kilise", *Bedi Kartlisa*, 1967, sy. XXIII-XXIV, s. 177-183.
- Thierry, Jean-Michel, *La Cathédrale des Saints-Apôtres de Kars (930-943)*, Louvain-Paris, 1978.
- Thierry, Jean-Michel, *Les Arts arméniens*, Paris: Citadelle, 1987.
- Thierry, J. M. & Thierry, N., "Ani, ville morte du Moyen Age arménien", *Jardin des arts*, 1960, sy. 65, s. 132-45.
- Tokarsky, N., *Architecture in Ancient Armenia*, Erevan, 1946 [Rusça].
- T'oramanyan, T., *hayk'akan çartarapetut'yan patmut'yan* [Ermeni Mimarisinin Tarihi İçin Materyaller], Erevan, 1942-1948.
- Tuğlacı, Pars, *Osmanlı Mimarlığı'da Balyan Ailesi'nin Rolü*, İstanbul: Çığır Yayınları, 1993.
- Tuğlacı, Pars, *İstanbul Ermeni Kiliseleri*, İstanbul, 1991.
- Turnovo, L. A., *Ornaments of Armenian Manuscripts*, Erevan, 1978.
- Uluçam, Abdüsselam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı -I- Van*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Uluçam, Abdüsselam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı -II- Bitlis*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.

- Utudjian, Edouard, *Monuments arméniens du IVe au XVIIe siècle*, Paris: Editions Albert Morancé, 1967.
- Vahramian, H.& Der Nersessian, S., *Aght'amar, Documanti di architettura Armena 8*, Milan, 1974.
- Yarut'yunyan, V., *Architectural Monuments of Dvin*, Izvestija Akad. Nauk Arm. SSR., 1947 [Rusça].
- Yarut'yunyan, V., "Architecture of the Patriarchal Palace in Dvin", *Collection of Learned Works of the Polytechnical Institute of Erevan*, 1948, sy. III [Rusça].
- Yarut'yunyan, V., *Architectural Monuments of Dvin of the 5th to the 7th Centuries*, Erevan, 1950 [Ermenice].
- Yarut'yunyan, V. & Safaryan, S., *Monuments of Armenian Architecture*, Moscow, 1951 [Rusça].

Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri

- Baytar, Lora, "Galata Surp Kikor Lusavoriç Kilisesi ve Ortaçağ Ermeni Mimarlığı ile İlişkisi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2004.
- Güzel, Eylem, "Van-Akdamar Kilisesi Mimari Süslemesine İkonografik Bir Yaklaşım", Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2003.
- Hançer, İlmon, "Galata ve Pera'daki Ermeni Kiliseleri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 1996.
- Karaca, Yalçın, "Van ve Çevresindeki Manastır Kiliseleri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 1996.
- Karaca, Yalçın, "Doğu Anadolu Bölgesi Hıristiyan Dini Mimarisinde Jamatun Yapıları", Yayınlanmamış Doktora tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 2004.
- Sağır, Güner, "Kayseri İl Merkezindeki Surp Krikor Lusavoriç ve Surp Asvazdzadin Ermeni Kiliseler", Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2000.
- Sağır, Güner, "Kars ve Çevresi Kral Abas (928-953) Dönemi Kiliseleri: 'Surp Arak'elots Kilisesi' ve 'Kümbet Kilise'", Yayınlanmamış Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2008.

C. Süryani Sanatı İle İlgili Seçilmiş Bibliyografya

- Akyüz, Gabriel P., *Mardin İli'nin Merkezinde Civar Köylerinde ve İlçelerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi*, İstanbul: Resim Matbaacılık, 1998.
- Akyüz, Gabriel P., *Diyarbakır'daki Meryem Ana Kilisesinin Tarihçesi*, İstanbul: Resim Matbaacılık, 1999.
- Anschütz, H., *Die syrischen Christen vom Tur Abdin: eine altchristliche Bevölkerungsgruppe zwischen Beharrung, Stagnation und Auflösung*, Würzburg: Augustinus-Verlag, 1984.
- Barsavm, Efram, *Zihniyetlerin Bahçesinde Deyruzzafaran Manastırının Tarihi ve Mardin Abraşiyesi ile Manastırlarının Özet Tarihi*, çev. G. Akyüz, İstanbul: Prestij Reklam, 2006.

- Bell, G. L., *Churches, Monasteries of the Tur Abdin, Neighbouring Districts*, Heidelberg: C. Winter, 1913.
- Bell, G. L. & Mango, M. M., *The Churches and Monasteries of the Tur Abdin*, London: Pindar Press, 1982.
- Bilge, Yakup, *Geçmişten Günümüze Deyrulzafaran Manastırı*, İstanbul: Gerçeğe Doğru Kitapları, 2006.
- Biscop, J. L. ve diğerleri, *Deir Dêhês, Monastère d'Antiochène: étude architecturale*, Beyrouth: Institut français d'archéologie du Proche-Orient, 1997.
- Cassis, Marica, "The Bema in the East Syriac Church In Light of New Archaeological Evidence", *Hugoye*, 2002, sy. 5/2.
- Dauphin, C., "The Rediscovery of the Nestorian Churches of Hakkari (South Eastern Turkey)", *Eastern Churches Review*, 1976, sy. 8, s. 56-68.
- Dauphin, C., "Les églises nestorienne du Haut Hakkari", *Archaeologia*, 1981, sy. 156, s. 50-56.
- Falla Castelfranchi, M., "Alcuni elementi della tradizione copta nella decorazione architettonica di Deir Zaferan (Mesopotamia settentrionale)", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 1982, sy. 32, s. 353-361.
- Falla Castelfranchi, M., "Edilizia monastica in Mesopotamia nel periodo preiconoclasta (IV-VIII sec.)", *Vetera Christianorum*, 1987, sy. 24, s. 43-112.
- Fiey, J. M., *Mossul chrétienne: essai sur l'histoire, l'archéologie et l'état actuel des monuments chrétiens de la ville de Mossul*, Beyrouth: Imprimerie catholique, 1959.
- Fiey, J. M., "A la recherche des anciens monastères du nord de l'Irak", *Proche Orient Chrétien*, 1959, sy. IX, s. 97-108.
- Fiey, J. M., *Assyrie chrétienne: contribution à l'étude de l'histoire et de la géographie ecclésiastiques et monastiques du nord de l'Iraq*, Beyrouth: Imprimerie catholique, 1965.
- Fourdrin, J. P., "Les Églises à nef transversale d'Apamène et du Tûr 'Abdîn", *Syria*, 1985, sy. 62, s. 319-335.
- Fuller, M. & Fuller, N., "A medieval Church in Mesopotamia", *Biblical Archaeologist*, 1994, sy. 57/1, s. 38-45.
- Furlan, I., "Oikema Katagheion. Una Problematica Struttura a Dara", C. Barsanti vd. (eds.), *Million I. Collana di studi e ricerche d'Arte Bizantina*, Roma, 1998, s. 105-127.
- Gabriel, A., *Voyages archéologiques dans la Turquie orientale*, Paris: E. de Boccard, 1940.
- Hage, W., *Die syrisch-jacobitische Kirche in frühislamischer Zeit. Nach orientalischen Quellen*, Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1966.
- Hellenkemper, H., "Kirchen und Klöster in der nördlichen Euphratesia", J. Wagner vd. (eds.), *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens: Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28. Februar 1976*, Leiden: E. J. Brill, 1978, s. 389-414.
- Hollerweger, H., *Turabdin: living cultural heritage: where Jesus' language is spoken*, Linz: Freunde des Tur Abdin, 1999.

- Iacobini, A., "Un complesso monastico nella Mesopotamia bizantina: Deir Za'faran. L'architettura", C. Barsanti (ed.), *Milion 1: Collana di studi e ricerche d'Arte Bizantina*, 1998, s. 129-175.
- Keser-Kayaalp, Elif, *Tur Abdin - Süryani Ortodoks Dini Mimarisi*, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2002.
- Keser-Kayaalp, Elif, "Tur Abdin'deki Süryani Ortodoks Dini Mimarisi", A. Taşgın, E. Tanrıverdi, C. Seyfeli (haz.) *Süryaniler ve Süryanilik*, III, Ankara: Orient Yayınları, 2005, s. 275-288.
- Keser-Kayaalp, Elif, "A newly discovered rock-cut complex: Monastery of Phesiltha", *Istanbul Mitteilungen*, 2008, sy. 58, s. 261- 283.
- Keser-Kayaalp, Elif, "The Beth Qadishe in the Monasteries of Northern Mesopotamia", *Parole de l'Orient*, 2010, sy. 35, s. 1-14.
- Leroy, Jules, *Monks and Monasteries of the Near East*, London: George G. Harrap, 1963.
- Leroy, Jules, "Recherches archéologiques sur les églises de Tur Abdin", *Comptes rendus de séances de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, 1967, s. 324-333.
- Leroy, Jules, "L'état présent des monuments chrétiens du sud-est de la Turquie (Tur Abdin et environs)", *Comptes rendus de séances de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, 1968, s. 478-493.
- Leroy, Jules, "Le Deir es-Zapharan et le «Siège d'Antioche»", R. H. Fisher (ed.), *A Tribute to Arthur Vööbus: studies in early Christian literature and its environment, primarily in the Syrian East*, Chicago: Lutheran School of Theology at Chicago, 1977, s. 319-328.
- Loosley, E., *The Architecture and Literature of the Bema in Fourth- to Sixth- Century Syrian Churches*, Kaslik: Parole de l'Orient, 2003.
- Mundell, M., "A Sixth Century Funerary Relief at Dara in Mesopotamia", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 1975, sy. 24, s. 209-227.
- Mundell, M., "The sixth century sculpture of the monastery of Deir Zafaran in Mesopotamia", *Actes du XVe Congrès International D'études Byzantines*, Athènes, 1981, s. 511-528.
- Mundel Mango, M., "The Architecture of the Syriac Churches", *Architecture of the Eastern Churches*, Birmingham, 1981, s. 13-26.
- Mundel Mango, M., "The Tur 'Abdin: an Introduction; Catalogue of sites and monuments", G. L. Bell ve M. Mundell Mango, *The Churches and Monasteries of the Tur Abdin*, London: Pindar Press, 1982, s. iii-xi; 99-165.
- Mundel Mango, M., "The Continuity of the Classical tradition in the art and architecture of Northern Mesopotamia", N. G. Garsoian ve diğerleri (haz.), *East of Byzantium: Syria and Armenia in the formative period*, Washington, D.C: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies Trustees for Harvard University, 1982, s. 47-70.
- Mundel Mango, M., "Deux églises de Mésopotamie du Nord: Ambar et Mar Abraham de Kashkar", *Cahiers Archéologiques*, 1982, sy. 30, s. 47-70.

- Murray, R., *Symbols of church and kingdom: a study in early Syriac tradition*, London: Cambridge University Press, 1975.
- Reitlinger, G., "Mediaeval Antiquities West of Mosul", *Iraq*, 1938, sy. V, s. 143-156.
- Sachau, C. E., *Reise in Syrien und Mesopotamien*, Leipzig: Brockhaus, 1883.
- Sachau, C. E., *Verzeichniss der syrischen handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, Berlin: A. Asher & Co, 1899.
- Sachau, C. E., *Am Euphrat und Tigris, Reisenotizien aus dem Winter 1897-1898*, Leipzig 1900.
- Sarre, F. P. T. & Herzfeld, E., *Archäologische Reise im Euphrat- und Tigris-Gebiet*, Berlin: D. Reimer, 1911.
- Segal, J. B., "Pagan Syriac monuments in the vilayet of Urfa", *Anatolian Studies*, 1953, sy. 3, s. 97-120.
- Sinclair, T. A., *Eastern Turkey: an architectural and archaeological survey*, London: Pindar Press, 1987.
- Tünay, İ., "Diyarbakır Nestoryan Kilisesi", *Arkitekt*, 1972, sy. 345, s. 27-28.
- Tuncer, O. C., *Diyarbakır Kiliseleri*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara, 2002.

Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri

- Keser-Kayalap, Elif, "The Ecclesiastical Architecture of Syrian Orthodox in Tur Abdin", Yayınlanmış Yüksek Lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 1999.
- Keser-Kayalap, "The Ecclesiastical Architecture of Northern Mesopotamia, 300-800 AD", Yayınlanmamış Doktora tezi, Oxford Üniversitesi, 2009.
- Muhamad Amen, Narmen, "Les églises et monastères du 'Kurdistan irakien' à la veille et au lendemain de l'Islam", Yayınlanmamış Doktora tezi, Saint-Quentin-en-Yvelines Üniversitesi, 2001.

D) Yezidi Sanatı İle İlgili Seçilmiş Bibliyografya

- Açıkyıldız, Birgül, "Le Yézidisim, son patrimoine architectural ve ses stèles funéraires", *The Journal of Kurdish Studies*, 2008, sy. VI, s. 93-103.
- Açıkyıldız, Birgül, "Sacred Spaces in the Yezidi Religion", C. Gates, J. Morin, and T. Zimmerman (haz.), *Sacred Landscapes in Anatolia and Neighboring Regions*, Oxford: British Archaeological Reports, 2009, s. 103-112.
- Açıkyıldız, Birgül, "The Sanctuary of Sheikh 'Adi at Lalish: Centre of Pilgrimage of the Yezidis", *The Bulletin of School of Oriental and African Studies*, 2009, sy. 72/2, s. 302-333.
- Açıkyıldız, Birgül, *The Yezidis: The History of a Community, Culture and Religion*, London&New York: I.B. Tauris, 2010.
- Açıkyıldız, Birgül, "Cultural Interaction between Anatolia and Mosul in the Case of Yezidi Architecture", Deniz Beyazıt (haz.), *At the Crossroads of Empires: 14th and 15th Century Anatolia*, Paris and Istanbul: Varia Anatolica, 2010 (Yayın aşamasında).

- Bois, Thomas, "Monastères chrétiens et temples yézidis dans le Kurdistan Irakien", *Al-Machriq*, 1967, sy. 61, s. 75–103.
- Fiey, Jean M., "Le Temple Yezidi de Cheikh Adi", *Proche-Orient Chrétien*, 1960, sy. X, s. 205–10.
- Hurmî, Heso, *Perêşgeha Laliş*, Bilzen: Drukkerij Eragco N.V., 2002.
- Sami, Kamuran, "Midyat Yezidi Köylerinde Kırsal Mimarlık: Renkleri Solan Bir Halkın Kültürel Mirası ve Değişen Toplumsal Feraset", *Folklor/Edebiyat*, 2009, sy. 15/59, s. 211-224.

Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri

- Birgül Açıkyıldız, "Les Yézidis et le sanctuaire du Seykh 'Adi", Yayınlanmış Yüksek Lisans tezi, Paris I Panthéon-Sorbonne Üniversitesi, 2002.
- Açıkyıldız, Birgül, "Patrimoine des Yézidis: Architecture et "sculptures funéraires" en Irak, en Turquie et en Arménie", Yayınlanmış Doktora tezi, Paris I Panthéon-Sorbonne Üniversitesi, 2006.
- Aksoy, Rojat, "Güneydoğu Anadolu Bölgesi Diyarbakır, Mardin, Urfa, Batman Geleneksel Köy Evleri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2009.

Gürcü, Ermeni, Süryani ve Yezidi Sanatları İncelemeleri Bibliyografyası

Birgül AÇIKYILDIZ

Özet

Bu makale Gürcü, Ermeni, Süryani ve Yezidi sanatları hakkında Türkiye’de yapılmış akademik çalışmaların genel bir değerlendirmesi olmakla birlikte, bu alanlardaki çalışmaların neden az ve gecikmeli olarak gerçekleştirildiğini de tartışmaktadır. Yapılan çalışmalar genellikle Türkiye ve Avrupa’da bir üniversite bünyesinde hazırlanmış olan yüksek lisans ve doktora tezleri veya bu tezler sonucu yazılmış makale ve kitaplardır. Söz konusu çalışmalarda yaklaşık ortak yöntemin kullanıldığı görülür. Bu çalışmalar sanat yapıtlarını belgelemeyi amaçladıklarından yapı kataloglarının oluşturulmasına yönelik yöntemler kullanmışlardır. Söz konusu çalışmaların çoğunluğunda yazarlar eserlerin plan, mimari biçim ve süsleme özelliklerini inceler; çizim ve fotoğraf gibi görsel malzemelerin yardımı ile tasvir ederler. Tasvir sonunda ortaya çıkan karakteristik özelliklerden yola çıkarak da hem kendi içlerinde hem de aynı veya daha erken ve daha geç tarihli diğer yapılarla karşılaştırma yoluyla bir değerlendirme giderler.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Sanatı, Gürcü Sanatı, Süryani Sanatı, Yezidi Sanatı, Mimari, Türkiye

Research Bibliography on Georgian, Armenian, Syrian, Assyrian and Yezidi Art

Birgül AÇIKYILDIZ

Abstract

This article is about academic works carried out in Turkey on Georgian, Armenian, Syrian and Yezidi arts, but it also discusses why the works in these fields are few and why they appeared relatively later. They comprise of M.A and Ph.D theses prepared in Turkish or European universities or articles and books which derive from the theses. It should be noted that a very similar method was employed by all mentioned studies. Since they aim to document works of art, they have utilized methods of creating monument catalogues. Most writers analyze the ground plan, architectural form and decorative particularities of the monuments and they describe them with the help of visual material such as drawings and photographs. Working on the characteristic features resulting from the descriptions, they evaluate them on a comparative basis both among themselves and with works from the same, earlier and later time periods.

Keywords: Armenian Art, Georgian Art, Syrian/Assyrian Art, Yezidi Art, Architecture, Turkey